

અગત્યનું.

‘સુવાસ’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયામત પ્રગટ થાય છે.

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’નો ઉદ્દેશ પ્રગતીના સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. તે ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસ પૂર્ણની સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ, મૌલિક ને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે,

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તે, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ના ‘લેખક મંડળ’માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો, ભેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર મંડળ’માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. ‘મંડળ’માં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગસુંદર લેખન મોકલવાવો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ ને ‘સુવાસ’ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

કેટલીક વ્યક્તિઓ અને ઁસ્થાઓને ‘સુવાસ’ ખૂબ જ રુચ્યું છે. પણ આર્થિક અગવડતાના કારણે તેઓ ધણા જ ઁઓ લવાજમે તેની માગણી કરે છે. આ માગણીને પહોંચી વળવું અમારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. આ બાબત શ્રીમંત સાહિત્ય-પ્રેમીઓએ વિચારવા જોવી છે. તેવા સંજ્ઞાનો એ પ્રકારના જેટલા ગ્રાહકોને માટે ગ્રાહક દીઠ એક રૂપિયા આપવાને તૈયાર થશે, એટલા ગ્રાહકો પાસેથી અમે પણ લવાજમમાં એક રૂપિયા ઁઓ લઈશું. પરિણામે એવા સેંકડો ઉત્સુક ગ્રાહકોને સવા રૂપિયામાં ‘સુવાસ’ મળી રહેશે.

‘સુવાસ’ના પ્રચારમાં મદદ કરી શકે તેવા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રોમાંથી જો ઁઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુંદર-સુશોભિત પોકેટ-ડાયરી; એ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચશ્મા’ (કાચું પૂઠું) નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તેજ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી આપનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવી આપનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને બિલ બિલ પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ બીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે, પણ ‘સુવાસ’માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર-પ્રચારકો પર લવાજમ ઉઘરાવવાની કે બીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘સુવાસ’નો નમૂનાનો, અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિના મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. પણ તે પત્ર મળ્યા પછી પ્રગટ થાય તે અંક મોકલાશે. નમૂનાના અંકની તરતમાં જરૂર હોય તેમણે ત્રણ આનાની ટિકિટો ખીડવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ. અને પોતાના પત્ર પર કે બુકપોસ્ટ પર, પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦] અને ત્યાર પછી બીજા એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે [૨-૮-૦]માં ‘સુવાસ’ મળી શકશે.

જેમનાં લવાજમ ડીસેમ્બરના અંત સુધીમાં મળી જશે એવા જૂના-નવા રજીસ્ટર્ડ ગ્રાહકોને, લવાજમ પહોંચતી સુદૃઢ સુધી, શશિકાન્ત કું. ને ત્યાંથી ખરીદાતાં તેમનાં ચરમા પર પાંચ ટકાનું વળતર આપવામાં આવશે.

સુવાસના કેટલાક ગ્રાહકોનાં ત્રીજા વર્ષનાં લવાજમ, સાત મહિના વીતવા છતાં, હજી સુધી નથી મળ્યાં.

તે ગ્રાહકોને આગ્રહભરી વિનંતિ છે કે-આ અંક મળતાં તરત જ લવાજમ મોકલી આપો.

હવે પછી ચાલુ ન રહેવું હોય તો હજી પણ રૂ. ૧-૧૫-૦ મોકલાવી આપી ના લખો.

x

‘સુવાસ’નું લવાજમ ભરવા માટે અમદાવાદ-મુંબઈનાં એજન્ટોનાં નામ—

શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર,	પ્રીન્સેસ	સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
એન. એમ. ત્રિપાઠી,	„	„	„
એન. એમ. ઠક્કર,	„	„	„
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે,	ત્રણ દરવાજા,		અમદાવાદ
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય,	ગાંધી રોડ,		„
શ્રી નાગરદાસ પ્રાગજીભાઈ,	દોશીવાડાની પોળને નાકે,		„
શેઠ મોહનલાલ ડોસાભાઈ,	બુકસેલર્સ,		રાજકોટ

છેલ્લાં પચીશ વર્ષથી હિંદી કુટુંબોને સંરક્ષણ આપનારી

વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા લીમા કંપનીની

“હાઉસીંગ સ્કીમ”ની યોજના

પોલીસી-હોલ્ડરોના હિત માટે નવું સાહસ

એજન્સી માટે

લખો યા મળો

કેલકર એન્ડ કો.

વડોદરા રાજ્યના ચીફ એજન્ટસ

ન્યુ કોઠી રોડ, વડોદરા.

મેસર્સ ઓગ્લે ગ્લાસ વર્કસના, એન્હર સીલ્વરના, તેમજ પ્રભાકર
કાચમાલના અને ઓધ સોપ વર્કસના સોલ એજન્ટસ.

આ એકારીના જમાનામાં ઉલ્લેખ એ પારસમણિ છે.

એક વખતે પદ્ધતિપૂર્વક શિવજીકામ (ટેલરીંગ)ને કાપકામ (કટીંગ) શીખી લો;
અને ઘેર બેઠાં તમે બી. એ. અને એમ. એ. કરતાં પણ વધુ કમાઈ શકશો.

એ શિક્ષણ મેળવવા માટેની એક જ આદર્શ સંસ્થા—

—જ્યાં લંડન ડીપ્લોમા કોર્સ પણ શીખવાય છે. તે શ્રી પણ જ્યાં તદ્દન માફકસર છે—

મોડર્ન ટેલર એન્ડ કટર ઈન્સ્ટીટ્યુટ

[પ્રોપ્રાયટર—એ. ડી. સુરતી ડી. એમ. (લંડન)]

ઠે. હુમાયુન મેન્શન, કોઠી પાસે, વડોદરા.

સોનું-ચાંદી ગમે છે તો દરેકને, પણ હમણાં જરા ભાવ નથી પોષાતો.

પરંતુ એક માર્ગ છે—

ગમે તે ધાતુ ઉપર સોનાનું, ચાંદીનું, ત્રાંબાનું કે નીકલનું હાઇકલાસ
ગીલેટ કરાવી લેવું.

ઇલેક્ટ્રીકસીટીથી એવું સુંદર ગીલેટીંગ કરનાર—

મોડર્ન ઇલેક્ટ્રો-પ્લેટીંગ વર્ક્સ

પ્રો. વી. એમ. તલેગાંવકર

દાંડિયા બજાર, બાબાજીપુરા, વડોદરા.

આરોગ્ય, વ્યાયમ અને તંદુરસ્તી વિષયક સંપૂર્ણ અને સચિત્ર
માહિતી સતત ૨૬ વર્ષથી આપતું માસિક

વ્યાયામ

વાર્ષિક લવાજમ - હિંદમાં રૂ. ૨-૮-૦ પદ્દેશ શિલિંગ-૫.

શરીર તંદુરસ્તી સિવાય બધું નકામું છે. શરીરને તંદુરસ્ત, નિરાગી અને સક્ષમ કેવી રીતે બનાવવું અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે કેવી રીતે ટકાવી રાખવું, તે વ્યાયામ વાંચવાથી પણ જાણી શકાશે.

આપના ઘરમાં, આપની લાયબ્રેરીમાં કે આપની વ્યાયામશાળામાં તેને બોલાવો; તે આપને થોડા અને સાચી સલાહ આપશે. વર્ષના રૂ. ૨-૮-૦ના બદલામાં, વર્ષ આખરે દાક્તરનાં બીલ માટે, ખર્ચાતી મોટી રકમનો તે બચાવ કરશે.

ગમે તે માસથી તેનાં ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

લખો:—

વ્યવસ્થાપક: વ્યાયામ કાર્યાલય,
મુજુમુદારનો વાડો, રાવપુરા, વડોદરા.

‘મહાગુજરાત’

સિંધમાં વસતા ત્રણ લાખ જેટલા ગુજરાતીઓનું મુખસિદ્ધ મુખપત્ર (સાપ્તાહિક)

- જેમાં સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શરીર કેળવણી, આજીવન, સ્ત્રી સંસાર—વિગેરે જીવનને લગતા દરેક વિષયોની સુંદર છબીઓ થાય છે.
- જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપત્તિ દર અકવાડિયે મુદ્દ પરિસ્થિતિ આબેહુબ રીતે વર્ણવે છે.
- ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘બહુકાંઈ’ શબ્દરચના હરિશ્ચંદ્રાના સચોટ ઉકેલો અને દલીલો એક નિષ્પક્ષ તરફથી નિમિત્ત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ‘મહાગુજરાત’ મુદ્દિવર્ધક વ્યૂહ હરિશ્ચંદ્ર વગર દાખલ ફીએ સુંદર ધનામો મેળવી આપે છે.
- એના દ્વિયોત્સવી અને બીજા ખાસ અંકોએ ગુજરાતી પત્રકારિત્વને સમૃદ્ધ કર્યું છે.
- વડોદરા રાજ્યના તમામ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર થયેલું છે.

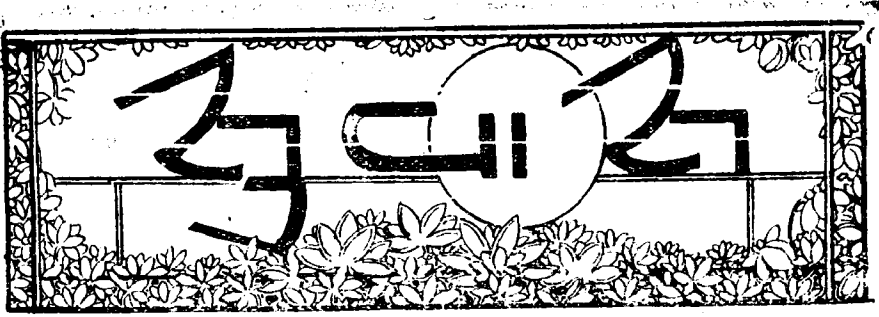
વાર્ષિક લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૪ — વિદેશ શિ. ૬

- સિંધમાં જાહેર ખબર માટે અજોડ સાધન •

નમુનાની નકલ તેમજ લાવતાલ માટે આજેજ લખો :

એન્ટો ન હોય તેવા સ્થળોના ન્યુઝપેપર એન્ટોએ તુરત જ પત્રવ્યવહાર કરવો.

એમેન્સ : સિંધ ન્યુઝપેપર્સ લીમિટેડ, કેમ્પબેલ સ્ટ્રીટ-કરાંચી.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નૈત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ બું]

ડીસેમ્બર : ૧૯૪૦

[અંક ૭

અહિંસા:

સંસ્કૃતિમાં તેનું સ્થાન

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

[ગતાંક ૫. ૨૭૫ થી ચાલુ]

વળી જમીન આપે એટલું આપણે લેઈ શકીએ છીએ ? ભૂમિના વાત્સલ્યની મર્યાદા શું આપણે જોઈ છે ? વિજ્ઞાનવિદો ના પાડે છે. આપણે કદ્દી ન શકીએ એટલો ખોરાક આપવા જમીન તૈયાર છે, માત્ર આપણને તે લેતાં હજી પૂરેપૂરું આવડ્યું નથી.

જનવરોનો ભક્ષ કરવામાં નહીં આવે તો તે વધી જશે એ ડરથી માંસહાર ચાલુ રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી. ખોરાક અર્થે જ કેટલાં પ્રાણીઓ ઉછેરવામાં આવે છે ? ખરૂં જોતાં જનવરોની સંખ્યા વધી જાય એવી જગતની સ્થિતિ મનુષ્યે રહેવા દીધી નથી, અને મનુષ્યને હરકત ન કરે એટલું પ્રમાણ સાચવી રાખવા જનવરો ખાસ કાળજી રાખે છે એ નિઃસંશય વાત છે.

કૃષિજીવન એ અહિંસાનો ત્રીજો અને પોષણના અંગનો આખરનો વિજયધ્વજ છે. સંસ્કૃતિ જેમજેમ પોતાની ભૂમિકાઓ બદલતી જાય છે, તેમતેમ તેને હિંસા કરવાનાં કારણો ઓછાં થતાં જાય છે. જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્ય ઉપર સ્વજાતીય અહિંસાનો અંકુશ હતો; માણસનો ખોરાક માણસ ન હતો. આથી આગળ વધી ગોપ-ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરતાં જનવરોની કેટલીક જાતો ખોરાકના સ્વરૂપમાંથી મુક્ત થઈ, અને છેવટે આ અહિંસાએ ધીમેધીમે મનુષ્યજાતને કૃષિજીવનનાં દ્વાર ખોલી બતાવી આપ્યું, કે ખોરાક માટે કતલખાનાંની હવે બિલકુલ જરૂર રહી નથી.

મનુષ્યજાતના પોષણ માટે કૃષિજીવનમાં આટલી બધી શક્યતાઓ હોવા છતાં જગત

હજી માંસાહારી મટયું નથી એ વાત અત્રે બૂલવી ન જોઈએ. હિંદુસ્તાનના થોડા ભાગ શિવાય આખી દુનિયામાં હજી માંસાહાર પ્રચલિત છે. પરંતુ આપણે એ પરિણામ આગળ આવી ઊભા છીએ કે જ્યારે માંસાહાર એ જગતનો એક જ અને મુખ્ય આહાર મટી ગયો છે. વનસ્પતિઆહારે તેનું મુખ્યસ્થાન નષ્ટ કર્યું છે એટલું જ નહીં, પરંતુ આહાર તરીકે સ્વીકાર પામવા માટે માંસને વનસ્પતિની સંપૂર્ણ સહાય લેવી પડે છે: વનસ્પતિ-આહારના સ્વરૂપમાં સંતાવું પડે છે. વનસ્પતિ અને તેજનાની મદદ વગર માંસથી કાઢતી થાળીમાં આવી શકાતું નથી. આનો અર્થ એ જ કે માંસની મહત્તા ઘટી ગઈ છે. તેની જરૂરિયાત રહી નથી, અને માત્ર ટેવ કે શોખ તરીકે તે અસ્તિત્વ ભોગવે છે. અહિંસાનો આ વિજય નાનોસૂતો નથી.

વનસ્પતિમાં જીવ અને લાગણી હોવા બદલની જગદીશ બોઝની સંભાવના અહિંસાના સિદ્ધાંતને નિર્બળ કરે છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. જીવતાં પ્રાણીઓનાં જન્મ, ઉછેર અને મરણની ક્રિયા કરતાં વનસ્પતિનાં જન્મ, મરણ અને ઉછેર-ક્રિયા જુદી રીતે થાય છે; છતાં બોઝની સંભાવના સિદ્ધ થઈ વનસ્પતિમાં પણ જીવંત પ્રાણીઓ સરખી લાગણી હોવાની માન્યતા દઢ થશે, તો સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવા ઈચ્છતા જનસમાજે પોતાના પોષણ માટે અલગત બીજા અહિંસાના માર્ગ બોળવા જ પડશે. એમાં અહિંસાએ ગભરાવાની જરૂર નથી. આ માર્ગમાં આ જ પણ પ્રયોગો નહીં થતા હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. *

એક એવી મહાદલીલ કરવામાં આવે છે કે માંસાહાર વગર માનવી અશક્ત અને બીરુ બની જાય એમ છે. અને માંસાહાર અને અહિંસા વચ્ચેનો વિરોધ દેખીતો જ છે. પોષણનાં તત્ત્વો માંસમાં વધારે છે કે વનસ્પતિમાં એ વિષે નિષ્ણાંતોમાં મતભેદ છે. વનસ્પતિ વગર માંસ એકલું આહાર તરીકે ભાગ્યે જ આવી શકે છે એ જગતભરના પાક-શાસ્ત્રનો પુરાવો તો આપણી પાસે છે જ. ઉપરાંત માંસાહાર વગર અશક્તિ અને બીરુપણું વધી ગયાનો પુરાવો તો મળે એમ છે જ નહીં. હિંદુસ્તાનના ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ગો સિવાય માંસાહાર કોઈ સ્થળે નિષિદ્ધ ગણાયો નથી. આપણા રજપૂતો માંસાહારી હતા છતાં મુસ્લીમોથી હારી ગયા. માંસાહારી મુસ્લીમ શહેનશાહતને મરાઠાઓએ હચમચાવી નાખી. બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓ તો માંસાહારી નહીં જ હોય, છતાં તેમણે હિંદનાં ભારેમાં ભારે યુદ્ધ ખેલ્યાં. મુસ્લીમ અને મરાઠા એ બન્ને માંસાહારી પ્રજા પાસેથી ઇંગ્રેજોએ હિંદનું રાજ્ય ખૂંચવી લીધું, એટલું જ નહીં, પશ્ચિમની માંસાહારી ડચ, પોર્ચુગીઝ અને ફ્રેન્ચ પ્રજાને હરાવી ઇંગ્રેજોએ હિંદમાં સ્થાન મેળવ્યું. વિમળશાહ, સનજન, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, હેમુ, સમરાશાહ, જયડશા તે ઘેલાશા સમા જૈન મંત્રીઓ કે લીલા અને અમરસિંહ સમા નાગરમંત્રીઓ માંસાહારી ન છતાં તેમણે માંસાહારી દુશ્મનો સામે ખેલેલાં વિજયી યુદ્ધોથી ઇતિહાસ સુપરિચિત છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પ્રસંગે ઇંગ્રેજોને ભારે થર્ષ પડેલાં, ન્હાના સાહેબ, તાત્યાટોપે અને લક્ષ્મીઆર્થ એ ત્રણે બ્રાહ્મણો હતાં, અને ચુસ્ત બ્રાહ્મણ તરીકે માંસાહાર નહીં જ કરતાં હોય એમ આપણે માની લેઈશું. માંસાહારી પ્રજાઓના ઇતિહાસ કાંઈ સતત જવલંત કારકિર્દીના ઘોતક નથી જ. માંસાહારી ચીનાઓને જાપાનીઓ પૂરતી રાઢ પડાવે છે. એજ પ્રમાણે ફ્રાન્સ જેવી પ્રજાને જર્મનીએ ઉથલાવી પાડી એમાં વધારે ઓછા માંસાહારનું કારણ કોઈએ હજી આપ્યું નથી.

* જૈનોના ઉત્કૃષ્ટ જીવનનિયમોમાં સજીવ (લીલી) વનસ્પતિના આહાર સામે ઓછામાં ઓછાં અઘી હનન વર્જી પ્રતિબંધ મૂકાયેલો છે.

માંસાહાર અને વનસ્પતિના આહાર એ બે વચ્ચે એવી કદી શાસ્ત્રીય તુલના કરવામાં આવી નથી કે જેથી એક ઉપર બીજો આહાર સરસાઈ ભોગવવા પાત્ર બની જાય. વ્યક્તિગત કે પ્રબળકીય ઇતિહાસમાં ખોરાકના તત્ત્વ ઉપર બાર મૂકી કોઈએ એવી શોધ કરી નથી કે માંસાહારી પ્રજા એ આહારને જ કારણે વધારે શૂર કે સાહસિક બની હોય. માંસાહારની પાછળ રહેલી ભાવના માંસાહારીને જોરદાર, મૃત્યુને ન ગણકારે એવો અને લયરહિત બનાવી દે છે એમ પણ કેટલાકની માન્યતા છે. ખોરાકમાં આવતાં પશુપક્ષીને મારવામાં કશી બહાદુરી વિકાસ પામતી હોય એમ લાગતું નથી. સરળતાથી પકડાતાં-બંધાતાં ઇંડાં ફેડવામાં, બતક મરઘી ચૂંચવામાં કે ઘેટાં-બકરાં કે મરેલાં માછલાં ખાવામાં સાહસ કે શૌર્યના પાઠ ખાસ આવડી જતા હોય એમ માનવું એ વધારે પડતું લાગે છે. વળી એ કાર્ય માંસાહારીઓ કરતા નથી; ખાટકીઓ, કસાઇઓ તથા બજારોમાં ઘંઘા તરીકે બહાદુરીના તલપૂર પણ ભાન વગર એ કાર્ય કરે છે. અને બહાદુરી હોય તોપણ તે મારનારમાં હોય; માત્ર જમનારમાં તે નજ આવે. મારે કોઈ અને બહાદુરી બીજામાં આવે એમ બન્યું કદી બાંધ્યું નથી.

માંસાહારમાં જ એવો ગુણ છે કે તેથી માણસ આપોઆપ બહાદુર બની જાય એમ પણ કોઈ કોઈની ભ્રમણા હોય છે. ખોરાકના વિવિધ ગુણ હોય છે એમાં શક નહીં. પરંતુ મૃત્યુપ્રદાર ખમતા પશુના દેહમાં લાગતો ઝટકો તેના આખા દેહમાં લયનું એક વિષ ફેલાવે છે એમ કહેતા વિરૂદ્ધ પક્ષની વાત પુરવાર ન થઈ હોય તોપણ ઉગ્ર અને તામસ માનસ વિકસાવતો માંસાહાર કયા ગુણથી શૌર્ય વધારે છે એ પણ સમજમાં આવતું નથી. ઉગ્રતા અને તામસ સ્વભાવ એ બહાદુરીના વિરોધી અંશો છે. રોગોષ્ટ દેહ, બળિયેલ સ્વભાવ, અને ઇર્ષાભરી વૃત્તિમાંથી એ ઉગ્રતા અને તામસ મન વિકસી રહે છે. જગતને માનવતા તરફ વળવું હોય તો એવા માનસને ફેરવી વધારે ઉદાર, કુમળું, સંસ્કારભર્યું અને શાંત બનાવવું પડશે. માંસાહાર તામસ વિકસાવતો હોય તો તેને છોડવો જ જોઈએ. એ આહારમાં કશી જ બહાદુરી નથી એ તો આપણે સહજ વિચાર કરતાં સમજી શકીએ એમ છે.

બર્નાર્ડ શૉ જેવો બહાદુર સાંસ્કૃતિક બળવાખોર બીજો જડવો મુશ્કેલ છે. એ વનસ્પતિ આહારી છે. હીટલર કે મુસોલિનીની યુદ્ધશક્તિ વિષે બાગ્યેજ એ મત હોય. એ માંસાહાર કરતા જ નથી. આખી ખ્રિસ્તીશ સલ્તનતની સ્થાપના એકલે હાથે બૂઝવાની સતત તૈયારી બતાવી રહેલા ગાંધીજીનું શૌર્ય કોઈપણ મહારથીને શરમાવે એવું છે. એ ગાંધીજી માંસાહારી નથી એ તો આખું જગત જાણે છે. આમ એટલું તો જોઈ શકાય કે માંસાહાર બહાદુરી માટે આવશ્યક છે એ કથનને ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને નિત્ય વ્યવહારનો જરાય ટેકો નથી.

આમ ખોરાક માટે હિંસાની જરૂર નથી એ એક વાત, અને હિંસામય ખોરાક વગર શૌર્ય ધટતું ચાલે એ માન્યતા ભ્રમણા જ માત્ર છે એ બીજી વાત. પોષણની બાબતમાં હિંસા હવે અનાવશ્યક બની ગઈ છે. આપણી જૂની જંગલો અજ્ઞાન અવસ્થાની ટેવનો એ માત્ર એક ભણકારો છે.

પોષણના ક્ષેત્રમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે, તે આપણે જોયું. પ્રગતિનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે જેમ સંસ્કૃતિમાં આપણે આગળ વધીએ છીએ તેમ હિંસાની જરૂરિયાત ઓછી થતી જાય છે. અલારે ખોરાક ઓછો છે, એ ખૂમ નથી. પરંતુ ખોરાક સર્વને મળતો નથી એ ખૂમ છે. હિંસાનો માર્ગ તો આપણે વટાવી બાળુ ઉપર મૂક્યો છે.

વસ્તુઓની કિંમત અન્ય વસ્તુઓથી અંકાતી (Barter System) ન્યારથી બંધ પડી, અને ચલણી નાણું ('legal tender') એ ન્યારથી વ્યવહાર અને વેપારના મધ્યબિંદુ

તરીકે મનાયું, ત્યારથી ભંડોળવાદ (capitalism) શરૂ થઈ ચૂક્યો. વર્તમાન જગત કૃષિ ભૂમિકામાંથી ઔદ્યોગિક ભૂમિકા (Industrialism) ઉપર આવતાં આ ભંડોળવાદે કૂર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ખોરાક માટે નહીં પરંતુ ખોરાકનાં સાધનો મેળવવા માટે આજ આપણે પ્રયત્નશીલ થવું પડે છે. ખોરાક પૂરતો છે. કામની વહેંચણીને અંગે તેને ઉત્પન્ન કરનાર ઉત્પન્ન કર્યે જ જાય છે, પરંતુ તે સર્વને મળતો નથી. ગરીબો અંગમહેનતથી ખોરાક ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તે ખોરાક તેમને માટે પણ રહી શકતો નથી. ધનવાન વેપારીઓનું ધન એ ખોરાકને લોહચુંબકની માફક આકર્ષી લે છે. ગરીબો ભૂખે મરે છે, અને ધનવાનો વગર જરૂરનો વ્યય કરે છે. પોષણ માટેના આપણા પ્રયત્નોએ આ સદીમાં ભુદું સ્વરૂપ લીધું છે. ખોરાક માટે હવે હિંસાની જરૂર રહી નથી; આપણા ઝંઘડા હવે ખોરાકની વહેંચણી વધારે ન્યાયસર થાય એ માટે ચાલે છે. આ પ્રશ્ન હિંસાથી નિરાળો છે.

[૨]

પોષણના મહત્કાર્યમાં અહિંસાનું કયું સ્થાન છે તે આપણે જોયું. હવે રક્ષણની દૃષ્ટિથી આપણે અહિંસાના ક્રમને નિહાળીએ.

રક્ષણમાં પણ પોષણના સરખો જ ક્રમશઃ હિંસાનો ત્યાગ અને અહિંસાની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સ્થાપના નજરે પડે છે એટલું જ નહિ, વિકાસક્રમની જાણે એક ચોખ્ખી શક્તિ, ચોખ્ખો ચીલો દેખાઈ આવે છે: માનવજાત જેમ આગળ વધે તેમ હિંસાને છોડે. શાસનતંત્રો અને રાજસત્તાના ઊંડા ઇતિહાસમાં ન જિતરતાં આપણે એટલું જ સ્વીકારીને ચાલીશું કે વ્યક્તિ અને સમાજની રક્ષણભાવનામાંથી વિવિધ શાસનતંત્રો ઉદ્ભવે છે. માનવીએ સામાજિક જીવન ગાળવું હોય તો નિયમમુક્ત સ્વીકારવી જ પડે. નિયમ ધડવા, નિયમનો અમલ કરવો અને નિયમનો ભંગ કરનારને નિયમમાં લાવવો આ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર સમાજ અને રાજશાસનની રચના થાય છે—પછી એ રાજશાસનનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનું હોય. માનવીનું રક્ષણ આ શાસનદ્વારા થાય છે એવી ભાવના શાસનને બાંધે છે અને જીવંત રાખે છે. જે શાસનમાં રક્ષણ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધોતે તે શાસનને બદલ્યે જ છૂટકો. શાસનક્રમના વિકાસને આપણે ઉપરજીલી દૃષ્ટિથી નિહાળીશું તો તત્કાળ આપણને દેખાશે કે એ વિકાસ હિંસાના ક્રમશઃ વર્જન ઉપર જ આધાર રાખી રહ્યો છે.

વિકાસક્રમની એક એવી કલ્પના છે કે મનુષ્ય પ્રથમ એકલો ભટકતો. એકલો ભટકતો પુરુષ અને એકલી ભટકતી સ્ત્રી—અનેને કુદરતે ભેગા કર્યા ને કૌટુંબિક જીવનની શરૂઆત થઈ. એકાકી જીવનમાંથી કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રવેશ પામતા બંને માનવીએ પોતાની હિંસક વૃત્તિ મર્યાદિત કરી, કુટુંબ પૂરતા નિયમો તેણે સ્વીકાર્યા અને તે પ્રમાણમાં માનવી સંસ્કાર પામ્યો. પોતાના રક્ષણ માટે, પોતાના લાભ માટે અને પોતાના સ્વાર્થ માટે હિંસા કરવી જ પડે એ ખ્યાલ તેણે કુટુંબના સ્વીકાર સાથે જ દૂર કર્યો; પોતાની સ્ત્રી માટે, પોતાનાં બાલકો માટે તેણે બહુ ઝીણી અને કુમળી લાગણીઓ અનુભવવા માંડી, અને એ લાગણીઓને પ્રભાવે સ્વરક્ષણ સિવાય બીજું કંઈ ન સમજતો માનવી પત્નીના રક્ષણની, બાલકના રક્ષણની, કુટુંબના રક્ષણની જવાબદારી સ્વખુશીથી ઉઠાવતો થયો. તેનું સ્વત્વ વિસ્તાર પામ્યું અને પોતાના અંગથી—પોતાની જાતથી આગળ વધી આખા કુટુંબ ઉપર છવાયું. હિંસાને કુટુંબમાંથી દેશવટો મળ્યો. રસવૃત્તિ, પ્રેમશૈલ્ય અને વાત્સલ્યની અમૂલ્ય લાગણીઓ આપણને આ કુટુંબ ભૂમિકામાંથી પ્રાપ્ત થઈ. હિંસાને માનવીએ પ્રાથમિક જીવનમાં મર્યાદિત

કરી એટલે એને કુટુંબ મળ્યું. કુટુંબે વિકસાવેલી લાગણીઓ માનવસંસ્કૃતિનું મહોટામાં મહોટું ધન છે. આજ કુટુંબને ન ઇચ્છતી-કુટુંબમાં ફેરફાર સૂચવતી વૃત્તિઓ પણ એ ધનને ખોવા માટે જરાય તૈયાર નથી. રસવૃત્તિ, પ્રેમશૌર્ય (Chivalry) અને વાત્સલ્ય તો જીવંત રહેવાં જ જોઈએ, અને એ જીવંત રહેતાં નથી એવી દલીલ સૂચવાતા ફેરફારો પાછળ રહેલી હોય છે એ ખતાવી આપે છે કે એકલ જીવનમાં સ્વીકારાતી હિંસામાંથી કૌટુંબિક જીવનની મર્યાદામાં જતાં હિંસાની પણ ધણી મહોટી રૂકાવટ થઈ ચૂકી છે.

એ હિંસા ચાલુ રહી હોત, પુરુષ અને સ્ત્રી એકબીજાને દુશ્મન લેખતાં હોત-પરસ્પર હિંસાને પાત્ર ગણ્યાં હોત અને બાલકોને ભાવિ શત્રુ માન્યાં હોત-બાલકોનો સંભવ આવી દુશ્મન ભાવનામાં પણ સ્વીકારીએ-તો આજ જનસમાજનું અસ્તિત્વ જ હોત કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે.

આ ચીલો આજળ વધતો જાય છે એટલું જ નહીં, એ વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે વિસ્તૃત બનતો જાય છે. કુટુંબના સ્વીકારમાં જ આખા ગોત્રનો સ્વીકાર બીજરૂપે રહેલો છે જ. કુટુંબમાંથી ગોત્રની ભાવના વિકાસ પામી સ્પષ્ટ બને એ અરસામાં હિંસાનું બીજું વર્જન માનવજાતે સાધવું પડે છે.

રૂપની આંધી

(પૃથ્વી-સોનેટ)

‘હિમદૂત’

સદા ક્ષિતિજપે ઝીણી દગ હું ફેંકી વિચારતો,
ન નર્તાન નિહાળીને ય રવિ-પત્નીનું રાચતો.
ઉષા મલકતી સદા પ્રીતમ—વાટ જોતી રહી;
તમિસ્ર અવમાનતી વિજય-દષ્ટિ, ફેંકી રહી.
તદા કવિજનો તણી હૃદય-ઊર્મિ નાચન્ત, ને
વિશાળ જગ ભગતું, પીતું નવીન સૌન્દર્યને;
છતાં નવ હસું હું કાં? નયન અશ્રુપૂર્યા રહે!
મને જગત માનીને અબુધ, આબુ ત્યારે હસે!
અરે! નવ નિહાળતો મનુજ ભાન ભૂલ્યો ઉરે:
ત્યહાં પૃથિવી—કાંઠડે રુદન રાત્રિનું ગાજતું!
પરાજિત નિશા રડે પણ ન ચર્મચક્ષુ જીએ!
શું મુગ્ધ થઈ પેખતું રૂપ ગમે અતિ કૂર આ!
હશે રૂપની આંધી શેં પ્રબળ આટલી ઓ પ્રલો?
થતાં વિલીન જે મહીં દુઃખભર્યા મહા કન્દનો.

હીટલર અને નારી

શ્રીમનલાલ સંઘવી

સંતાન, પાકગૃહ, ધર્મ, કલા સ્ત્રીકારી,
પામીશ તું પુરુષદેવ—સુભાગ્ય નારી;
ધંધો, અદિર્ઘમણ્ય, નોકરી છોડ, તારું
કર્તવ્યધામ ગૃહમંદિર જહેન ! ચાર.*

હીટલર

‘જગત પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે, અને તેમાં સ્ત્રી પુરુષ-સમોવડી બની રહી છે !’—
એવા વાણીવિહાર હિંદમાં આજે સહજ થઈ પડ્યા છે. તે પ્રસંગે વિજયની પરંપરાઓથી
આધુનિક જગતને ચમકાવી મૂકનાર એક રાષ્ટ્રે તે તેના સ્વામીએ નારીવર્ગને ક્યા માર્ગે
દારીને એ સિદ્ધિ મેળવી છે તે જાણવું યોગ્ય થઈ પડશે.

પ્રકૃતિથી હીટલર શરમાળ છે. તેનામાં પુરુષતત્ત્વનાં મુખ્ય લક્ષણો—કઠોરતા કે સ્ત્રી-
આકર્ષણ નથી; સ્ત્રીતત્ત્વની સુકુમારતા નથી. અનેક પ્રસંગે તેને દાનવ બનવું પડ્યું છે પણ
કહેવાય છે કે તેવા સમયે તેની આંખોમાંથી પુરુષને અણુછાજતાં આંસુ જમ્યાં છે;
નાનપણથી માંડી તેના સરનશીનપદ સુધીમાં અનેક સ્ત્રીઓએ તેને મોહમાં આંછ નાંખવા
પ્રયાસો કર્યા છે, છતાં તે તેમનાથી દૂર જ ભાગ્યો છે; માંસ, મદિરા, મત્સ્ય ને મૈથુન
એ ચાર મકારે તેના જીવનને સ્પર્શ પણ નથી કર્યો. પરિણામે જર્મનીમાં તેને સ્ત્રી-પુરુષ
બંને તત્ત્વોથી પર અને અર્ધદેવ તરીકે ગણવામાં આવે છે. એટલે સ્ત્રીઓ સંબંધમાં તે જે
કંઈ કહે છે તેને પુરુષના વચન તરીકે નહિ પણ, હિંદમાં અગાઉ ઋષિવરોનાં વચન સ્વીકારી
લેવાતાં તેમ, ઈશ્વરી આદેશ તરીકે સ્વીકારી લેવાય છે. આધુનિક સંસ્કૃતિની જાગમાં ફસાયેલી
સ્ત્રીને તે તેના પવિત્રમાર્ગે ઝડપથી પાછા વળવાનો આદેશ આપી શકે છે, અને વધુમાં વધુ
શિક્ષિત એવી વીસમી સદીની જર્મન વનિતાઓ તેના એ આદેશને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી લે
છે તે તેના એ કહેવાતા દૈવતને આભારી છે.

ન્યુરેમ્બર્ગમાં હીટલરનો સંદેશો સાંભળવાને સમસ્ત જર્મનીમાંથી સ્ત્રી-પ્રતિનિધિઓ
તરીકે આવેલી લાખખો વિદુષી સત્રારીઓ સમક્ષ બોલતાં તેણે કહેલું કે, ‘હું તમને વિલાપીટામાં

* હીટલરે નારીની ફરજો અને તેનાં કર્તવ્યક્ષેત્ર તરીકે, આધુનિક જર્મનીના ત્રણ કકાર
[Kinder-Kirche-Kuche; સંતાન, મંદિર, ચૂલો] ને અનુસરી, ચૂલો, વાસીકું, મંદિર,
ને બાલકોને જણાવેલ છે. તેના અંગ્રેજી અનુવાદ નીચે પ્રમાણે થયો છે—

‘Take hold of kettle, broom and pan
Than you’ll surely get a man !’
and ‘Shop and office leave alone,
Your true life-work lies at home.’

* We can always get Adolf to weep. Goering

કે વ્યાસખીક પર જોવા નથી ઇચ્છતો. મારે તમને નિપુણ રસોયજ્ઞો, કાળજીભરી માતાઓ ને પતિને સંતોષતી સુંદરીઓ બનાવવી છે.”

સ્ત્રીઓ જર્મનીની ઉદ્ધતિમાં શો ભોગ આપી શકે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે કહેલું, ‘સ્ત્રી સંતાનને જન્મ આપતી વખતે માતૃભૂમિ માટે એવો ભોગ આપે છે, જેવો પુરુષ સમરક્ષેત્ર પર માથાં મૂકતાં આપે છે.’

એક પ્રગતિશીલ સ્ત્રીએ તેને પૂછ્યું, ‘જર્મન સ્ત્રીઓને માટે તમે શું કહ્યું છે?’ ને તે શાંતિથી બોલ્યો, “મારા નવા સૈન્યમાંથી તમને એવા લાભજો નરવીરો મળશે, જે તમારાં ભાવિ સંતાનોનું જંગતભરમાં અપ્રતિમ એવું પિતૃપદ સંભાળશે.’

સ્ત્રીઓને રાજકારણમાંથી દૂર કરવાને માટે સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યવાદી દેશોમાં તેના પર ટીકાઓ થતાં તેણે કહેલું, “રાજકારણ અને જાહેરજીવન!—એ ખરું છે કે એમાંથી સ્ત્રીઓને મેં દૂર રાખી છે. પણ કઠોર પુરુષને માટે પણ એ બંને આકરી કસોટીનાં સ્થળ છે. ત્યાં સુકુમાર સ્ત્રીઓને પ્રવેશવાની શી જરૂર છે?’

સ્ત્રી-સ્વભાવનો તે અચ્છો પરીક્ષક મનાય છે. તે કહે છે કે, “બળતી અપેક્ષા રાખતી ભાવનાવશ સ્ત્રી નબળા પુરુષ ઉપર સરજેરી કરવા કરતાં બળવાન પુરુષને તામે રહેવું વધારે પસંદ કરે છે.”—ઈતિહાસ આ માન્યતાને ટેકો આપી શકે એમ છે એટલું જ નહિ, પણ વાજેતરમાં હોલીવુડની નટીઓના, તેમને કેવો પતિ પસંદ છે તે સંબંધમાં મત લેવામાં આવતાં, મોટાભાગના મત ‘વીર પુરુષ’ને જ ફાળે ગયેલા.

સ્ત્રી અને પુરુષને તે, મોતી અને દોરાની જેમ, હાથો અને ફળાની જેમ, તેલ અને દીવેટની જેમ પરસ્પરનાં પૂરક માને છે. સ્ત્રીના પુરુષ સમાન બનવાના પ્રયાસને તે કુસુમના કાંટો બનવાના પ્રયાસ સમાન લેખે છે. અને તેમાં તે સ્ત્રીત્વનું, પુરુષત્વનું ને કુદરતનું અપમાન ગણે છે. તે માને છે કે પુરુષને પોતાની ફરજોથી વ્યુત બનતો અટકાવવાને અસમર્થ નીવડેલી સત્તાઓ જ સ્ત્રીને પુરુષતા બયાનક માર્ગે જવા દઈ શકે. જર્મનીમાં એમ ન બને તે માટે તેણે કેટલાક સ્ત્રી-સંરક્ષક ધારાઓ ઘડ્યા છે ને એ ધારાઓના ત્વરિત અમલ માટે તેને તેણે ‘કુટુંબસંરક્ષણના ફાળદારી કાયદા’નું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

એ કાયદાની રૂએ-લક્ષ્યવિચ્છેદ પર નૈતિક પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે ને તે કાર્યને અયોગ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પુરુષને પોતાની મિલકત પોતાનાં સ્ત્રી-સંતાન સિવાય બીજાને આપવાનો અધિકાર નથી. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ પાસે કામ કરાવે એવાં કારખાનાંઓના માલિકાને સખત સજા કરવામાં આવે છે. લક્ષ્યપ્રસંગો કે સંતાનસંખ્યા કુટુંબોને ભારરૂપ ન થઈ પડે તે માટે રાજ્ય તરફથી આર્થિક રાહત આપવામાં આવે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રી કે સ્ત્રીના માતૃપદ સંબંધમાં શબ્દથી કે સંકેતથી પણ મશ્કરી કે અપમાન કરનારને સજા કરવામાં આવે છે. સંતતિનિયમનની વાત ઉચ્ચારનાર પણ સખત સખત પાત્ર થાય છે.

પ્રજનાં આરોગ્યને માટે તે સ્ત્રીની પવિત્રતા પર ખૂબ જ ભાર મૂકે છે. સ્ત્રી-સંસ્થાઓ કે સ્ત્રીઓનું શ્રમજીવન-બંનેને તેણે એકદમ કમી કરી નાંખ્યાં છે. છતાં, અનિવાર્ય કારણે એમાંથી જે કંઈ બાકી રહ્યું હોય, અને કમે કમે અદસ્ય બનતું હોય, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓની દેખરેખ સ્ત્રીઓને હસ્તક રાખવાનો તેણે આદેશ કરેલો છે. ખેતરોમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ ખુલ્લી ખરાકોમાં નહિ પણ ખેડૂતોના કુટુંબોમાં ગોઠવાઈ તેમની ગૃહિણીઓની સાથે રહે એ માટે તેણે પ્રબંધ કરેલ છે. ને તેવી સ્ત્રીઓને શાંતિ મળે ને તેમનામાં સ્વાસ્થ્ય, કલા અને કૌવત વિકસે તે માટે પણ તેણે સુંદર યોજનાઓ અને કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકેલ છે.

જાહેરજીવન, રાજકારણ ને કચેરીઓમાં અટવાઈ ગયેલી સ્ત્રીઓને તેણે પાછી ગૃહ-મંદિરોમાં મોકલાવી દીધી છે. જર્મનીના સરકારી દફતરે આજે એક જ કાર્યકર્તાનું નામ નજરે ચડે છે અને તે સ્ત્રી તે અગાઉની શીલ્મસ્ટાર લેની રીફ્ફેન્ટાલ. જર્મન શીલ્મ-ઉદ્યોગમાં નીતિના આદર્શ જળવાઈ રહે તે જોવાને તેને એક અપવાદ તરીકે ગૃહિણીપદેથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે. અને ખીજી મુક્તિ તેવી યુવતીઓને આપવામાં આવે છે કે જેમની સેવાઓ જાસૂસી ખાતાને જરૂરી હોય.

નારી સંબંધમાં પોતાનું આ આર્ષદર્શન હીટલરે સરમુખત્યાર બનીને નથી ફેળવ્યું. બાલવયથી જ તે નારીને એ દષ્ટિએ જોતો આવ્યો છે. કુમારવયે તેનાં પ્રવચનોમાં તે વારંવાર કહેતો કે, “સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું, પણ તેમના પાસેથી પવિત્રતા, સંસ્કાર અને સેવાપરાયણતાની પૂરેપૂરી આશા રાખવી.” તેના સદ્બોધને નારી સંબંધમાં તેના આ દષ્ટિબિન્દુને ઝીલી લેનાર જ નહિ, પણ પોતે પણ એવાં જ દષ્ટિબિન્દુઓ ધરાવનાર તેજસ્વી સાથીઓ પણ તેને મળી ગયા છે. રોઝેનબર્ગ નારી સંબંધમાં, મતુની જેમ, ‘સંરક્ષણ, પવિત્રતા ને પૂજન’નો આદર્શ ધરાવે છે. આરોગ્યખાતાનો પ્રધાન ડૉ. ક્રીક સ્ત્રીની પવિત્રતાને રાષ્ટ્રનો પ્રથમ ધર્મ લેખે છે. ને ડૉ. યુટી ચાન્સેલર હર હેસના શબ્દોમાં ‘ધરરખ્ખુ, પ્રેમાળ ને સંતાનની માતા’ એ જર્મન સ્ત્રીનો આદર્શ છે.

આરોગ્ય ગણતરીએ સ્ત્રીની પવિત્રતા જેટલી જરૂરી છે એટલી જ હદે પ્રજાવૃદ્ધિ, કુટુંબોની સુખાકારી ને ભાવિ પ્રજાના વિકાસની ગણતરીએ સ્ત્રીઓ, કુટિલતાથી ભરેલાં રાજકારણ, નોકરી કે જાહેર જીવનમાંથી શાંતિ મેળવી, ગૃહિણીધર્મ સાચવે, સુન્દરતાને ખીલવે અને સંસ્કાર વિકસાવે એ પણ જરૂરી છે. ને પરિણામે, પોતાની પ્રજાને એક સૈકામાં સાત કરોડમાંથી પચીશ કરોડની સંખ્યાએ પહોંચાડવા ઝંખતો ને ભાવિ પ્રજાને સંસ્કારી, શિસ્તબદ્ધ સશક્ત ને પ્રેમાળ બનાવવાની ભાવના સેવતો હીટલર જર્મન નારીને આજે પવિત્ર, પ્રેમાળ, ધરરખ્ખુ, સંતાનશીલ ને સુન્દર બનાવના આદેશ આપી રહ્યો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના મધુર શબ્દ નીચે નારીને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માગતા પુરુષો ઘણી વખતે સ્ત્રી સંબંધમાં ઉપરોક્ત આદર્શો સેવનારને સ્વાર્થી પુરુષો કે સ્ત્રી-સુખના વિરોધીઓ તરીકે ઓળખાવી મતુના ‘યત્ર નાર્યસ્તુ વૃણ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા’ વાક્યને આગળ ધરે છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે પૂજનનો અર્થ નારીને પુરુષના જેવી બનાવી તેને જગતની ઠોકરે ચડાવવાનો નથી.

મંદિરમાં મૂર્તિનાં આપણે પૂજન કરીએ છીએ, પણ તે મૂર્તિ સુવર્ણની હોઈ તેના ચોરાઈ જવાની બીકે, તેને આપણે જેમ જાહેર માર્ગ પર નથી મૂકી શકતા તેમ કુદરતના એક પવિત્ર સત્ત્વ તરીકે આપણે નારીપૂજન કરી શકીએ પણ તેના સૌન્દર્યને, તેની સુકુમારતાને ને તેની પવિત્રતાને જગતની ભૂટના વિષય બનાવવાનો આપણને કાંઈ અધિકાર નથી. પ્રજાનાં આરોગ્ય, શક્તિ, સુન્દરતા, ને સંસ્કાર સ્ત્રીની પવિત્રતા અને સંતાન-ઉછેરની ફરજ પ્રત્યેની તેની એકતાનતાને આભારી છે. તેની આડે આવનાર કે સંતાનો પાસેથી તેમની માતાના સતત સહવાસનું સુખ ખૂટવી લેનાર પુરુષો પ્રભુના ને પ્રજાના દ્રોહી છે. સ્ત્રી પ્રત્યેની પોતાની ફરજ અજાવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા પુરુષ જ સ્ત્રીને પુરુષના કઠોર માર્ગે વાળી શકે. એવા પુરુષો સ્ત્રીની એક પણ કુદરતી ફરજ પોતાને માથે ઓઢ્યા સિવાય પોતાની ફરજને સ્ત્રીને માથે લાદી રહ્યા છે.

મુક્તિ

પંકજ

૧

‘પ્રહરી !’

‘શું છે ?’

‘કેટલા વાગ્યા છે ?’

‘ત્રીસ ઘટિકા થઇ છે !’

‘શું સૂર્યાસ્ત થઇ ગયો ?’

‘હા.’

‘હાય ભગવન, કેવા ભયંકર અંધકારમાં હું પડ્યો છું. દિવસનાં દર્શન નથી થતાં અને પ્રાતઃકાળની સૂચના પણ નથી મળતી. પ્રહરી, શું આનો અંત નથી ?’

એક કર્કશ હાસ્ય કરીને પ્રહરી બોલ્યો, ‘અંત ! કેમ નહીં ! મૃત્યુ એનો અંત અવશ્ય આણશે !’

પ્રહરીએ પુનઃ કર્કશ હાસ્ય કીધું. બંદીએ ધૂણાથી મુખ ફેરવી લીધું. કાળકોટડીનાં ગહન અંધકારમાં એક ક્ષુદ્ર દીપક એક ખૂણામાં અંધકારની સાથે ખાથ બીડતો નજરે પડતો હતો. એક તરફ એક કામળ અને પાણીનું એક બેડું હતું. કાંસાની એક થાળી પ્રહરીનાં ભોજન માટે પડેલી દષ્ટિગત થતી હતી. એરડીને એકજ દ્વાર હતું અને તે લોખંડનાં મજબૂત બારણાંઓ વડે બંધ હતું. તે બારણાંમાં એક છિદ્ર હતું જેમાંથી બંદી પ્રહરી સાથે વાત કરતો હતો.

બંદી પોતાની કામળ પર પડ્યો અને નિદ્રાવશ થયો.

૨

શકોનાં ટાળાંએ ભારત પર આક્રમણ કર્યું હતું અને લાટમાં આવેલા તામ્રગિરિ અને મયૂરગિરિનાં દુર્ગો પર કબ્જો મેળવી લીધો હતો. પ્રતિજ્ઞાનના સાતવાહન વંશની સાથે હવે તેમની લડાઈ ચાલતી હતી. મયૂરગિરિના શાસક રૂદ્રદત્ત આબીરને શકોએ કાળકોટડીમાં પૂર્યો હતો. રૂદ્રદત્ત અખર વીર અને સાતવાહનોનો જન્મણે હાથ ગણાતો હતો. તેના કારાત્રાસથી પ્રતિજ્ઞાનની રાજમાતા ગૌતમી પણ દુઃખી હતી પરંતુ ઉપાય હતો નહીં. શકોનો એક સરદાર તે જ પ્રમાણે સાતવાહનોના હાથમાં કેદ હતો. પરંતુ શકો રૂદ્રદત્તને છોડવાની કોઈ પણ ભોગે ના પાડતા હતા. પોતાના સરદારને મૃત્યુદંડ મળશે તો રૂદ્રદત્ત પણ મૃત્યુ પામશે એમ ધમકીઓ પણ અપાઈ હતી.

૩

પ્રતિજ્ઞાનના મંત્રી મિત્રશુપ્ત બોલ્યા, ‘ઇદ્રસેન, એક શુપ્તચર તરીકેની તારી બધી કીર્તિ આ કાર્યના સાધનમાં વિશેષ પડવાથી ધોવાઈ જશે.’

૪

૨૬૮ .. સુવાસ : ડીસેમ્બર ૧૯૪૦

‘દેવ, પણ એનો ઉપાય અસંભવિત દેખાય છે.’

‘અસંભવિત શબ્દનું ઉચ્ચારણ ઇદ્રસેનના મુખમાંથી આજે પ્રથમવાર સાંભળું છું.’

‘દેવ, હું લાચાર છું. રૂદ્રદત્ત તો મારા સ્વજનોમાંના મુખ્ય છે. શું હું તેમની મુક્તિની ચેષ્ટામાં કંઈ પણ બાકી રાખું?’

મિત્રગુપ્ત થોડી વાર ચૂપ રહી બોલ્યા, ‘જો ઇદ્રસેન, આપણે રૂદ્રદત્ત વગર કંઈ પણ કરી શકીએ તેમ નથી, માટે એની મુક્તિની ચેષ્ટા તો કરવી જ પડશે.’

ઇદ્રસેન બોલ્યો, ‘હવે તો તમે ઉપાય ખતાવો તો કંઈ થાય!’

‘વાર! ઇદ્રસેન, કાલે તારે મથૂરગિરિની તળેટીમાં એક આશ્રમ માંડીને એક ઋષિના રૂપમાં રહેવાનું છે.’

‘એ માન્ય છે દેવ.’

‘તારે એક પ્રખર કર્મકાંડી તરીકે જાહેર થવાની ધીમી ચેષ્ટા કરવાની છે. બાકીના આદેશો તને એક ગોવાળની મારફતે મળ્યા કરશે.’

‘જેવી આગા.’

૪

પ્રતિજ્ઞાનની શેરીશેરીએ રાજમંત્રીના પદત્યાગની વાત વીજળાવેગે પ્રસરી ગઈ. જનતામાં ગુપચુપ વાત થવા લાગી.

‘ભાઈ, શું રાજમાતા ગૌતમી પણ કંઈ ન બોલ્યાં?’

‘અરે મને તો લાગે છે કે શકેનાં ટાળાં પ્રતિજ્ઞાન પર ચડી આવશે. શિવ, શિવ, એઓની કઠોરતાનો અનુભવ હું સૌરાષ્ટ્રમાં કરી ચૂક્યો છું.’

‘મિત્રગુપ્ત આચાર્યને તો પ્રતિજ્ઞાન ધણું પ્રિય હતું. એને મૂકીને કેમ ચાલ્યા ગયા?’

‘મને કંઈ સમજણ પડતી નથી. આવા સારા મંત્રી હવે શકેને ત્યાં જરૂર જશે. ન જાને કિં મલિન્નતિ!’

પ્રતિજ્ઞાનમાં નાગરિકોની મૂંઝવણનો અંત દેખાતો ન હતો.

૫

‘પ્રહરી!’

‘શું છે?’

‘આ અવાજ શાનો થાય છે?’

‘એ તો બંદીચઢની દીવાલ એક બાજુ પડી ગઈ છે અને તેમાં થઈને બહાર પડતા વરસાદનો અવાજ આવે છે.’

‘શું વર્ષાઋતુ શરૂ થઈ ગઈ?’

‘હા, પણ તેથી શું?’

‘શું! કંઈ નહીં! રૂક્ત વિદ્યાતાની વિચિત્રતાની કલ્પના કરતો હતો.’

‘શું વિચિત્રતા હમણાં દેખાઈ?’

‘એજ કે એક વખત હું મથૂરગિરિને શાસક હતો અને આજે બંદી છું.’

પ્રહરી ચૂપ રહ્યો. તેની આંખો સામે ઉત્થાન અને પતનનો ઇતિહાસ તરી આવ્યો. થોડી વારે પ્રહરી બોલ્યો, ‘જુઓ ભાઈ હું તમને એક ખાનગી સમાચાર કહું છું.’

‘શું?’

‘પ્રતિષ્ઠાનના રાજમંત્રી મિત્રગુપ્તદેવ પ્રતિષ્ઠાન છોડી શકાની તરફ ચાલી આવ્યા છે.’

‘શું કહે છે?’

‘હા ખરી વાત છે.’

‘અસંભવિત છે એ વાત. એની કલ્પના પણ હું કરી શકું તેમ નથી.’

‘પ્રત્યક્ષ થશે એ કલ્પના! પણ યાદ રાખજો કે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશનું બળ હવે ઘટી ગયું છે અને પોતાના વિજયના ઉપલક્ષ્યમાં અમે સર્વત્ર દેવાલય અને અતિથિશાળાઓ ખંધાવીએ છીએ.’

‘ઓહ! આ શું સાંભળું છું! લાટ! માંડે પ્યારે લાટ! આજે તારી સ્વતંત્રતા ચિરકાળને માટે નષ્ટ થતી લાગે છે.’

ખંદી એક નિસાસો નાંખી કામળ પર પડ્યો.

૬

‘મહારાજ શકાધિપ નહપાણ! હું ઘણો પ્રસન્ન છું, કે તમે મારી કુટિરને પાવન કાઢી છે.’ ઋષિ બોલ્યા.

‘ભગવાન, આ મિત્રગુપ્ત આચાર્યને લીધે મને આપના અહીં હોવાની ખબર પડી. રક્ષિતથી અત્યંત આનંદ થયો.’

‘એ આપનો અનુગ્રહ છે. તમારા જેવા રાજવીઓનું રાજ્ય ચિરકાળ હોતું ઘટે છે.’

‘ભગવાન, મેં સાંભળ્યું છે કે આપે પ્રતિષ્ઠાન-નરેશને એક યજ્ઞ કરવા કહ્યું હતું જેથી તેમનું રાજ્ય ચિરકાળ સુધી રહે!’

‘મૂર્ખ છે એ ગૌતમીપુત્ર! મહારાજ, યજ્ઞ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ તથા એને માટે ત્યાગની પણ ભાવના જોઈએ.’

‘હા એ વાત સત્ય છે!’

‘મહારાજ, એક વણિકની માફક હિસાબ રાખવાથી યજ્ઞ થતો નથી. એને માટે તો રાજભંડાર ખુલ્લા હોવા જોઈએ તથા પોતાનું રક્ત રેડનાર બાહોશ વીરો હોવા જોઈએ.’

‘દેવ, પ્રભુકૃપાથી બહું છે. આપ કૃપા કરી મારે માટે એ યજ્ઞ કરવાની શીઘ્રતા કરો.’

‘મહારાજ, એ યજ્ઞમાં મુખ્ય વસ્તુ એક બત્રીસ-લક્ષણા નરના બલિનું છે!’

‘તે કેમ થશે!’

‘મારી જાણમાં તો બત્રીસ-લક્ષણા બેજ છે: પ્રતિષ્ઠાનનો ગૌતમીપુત્ર અને મયુરગિરિનો રૂદ્રદત્ત. પરંતુ ગૌતમીપુત્રને જેવી લક્ષ્મી બહાલી છે તેવોજ પ્રાણ પણ બહાલો છે. રૂદ્રદત્તે પોતાના પ્રાણ સાતવાહન માટે પાથરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી છે.’

‘વારૂ દેવ, રૂદ્રદત્તને નહપાણને માટે પ્રાણ પરાણે પાથરવા પડશે.’

‘અસ્તુ! મૂર્ખ સાતવાહન હવે તું જોઈ લેજો.’

૭

‘આજે મેં એક ભયંકર સ્વપ્ન જોયું છે!’

‘જોયું હશે, હવે તમારું લોહી જ્યારે યજ્ઞમાં રેડાશે ત્યારે એ સ્વપ્ન બૂલાર્થ જશે.’

‘શું! માંડે લોહી યજ્ઞમાં રેડાશે!’

એક બંગ કરી પ્રહરી બોલ્યો, ‘સાતવાહનના યજ્ઞમાં લોહી તમારાથી ન રેડાયું પણ નહપાણના યજ્ઞમાં તે પરાણે રેડ્યું પડશે.’

‘ પ્રહરી, મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ’

‘ સમજણ ક્યાંથી પડે ! એ તમારા મિત્રગુપ્તદેવનાં કારસ્થાન છે. નરમેધ-યજ્ઞ શકાની ચિરસ્થાયી કીર્તિને માટે કરવામાં આવશે અને તેમાં રક્ત રેડાશે બ્રહ્મા-લક્ષણા રૂદ્રતા આભીરનું ! ’

‘ શું શકાની કીર્તિ મારા રક્ત રેડાવાથી અક્ષુણ્ણ રહેશે ? ’

‘ હા. અને હવે તો એક પખવાડિયા સુધી તમારો સારો આદરસત્કાર પણ થશે. બુઝો પેલા મુખ્ય રક્ષક આવ્યા ! ’

મુખ્ય રક્ષકે આવીને દ્વાર ખોલ્યું અને બોલ્યો, ‘ રૂદ્રતાદેવ, આપ મારી સાથે ચાલો. ’

૮

શકાધીશ નહપાણુ ઘણા જ ઉત્તેજિત હતા. તેઓ એક દૂતની સાથે વાતો કરતા હતા. ‘ મહારાજ, યજ્ઞમાંથી સર્વેની દષ્ટિ સમક્ષ રૂદ્રતા પલાયન કરી ગયો. અમે તેની પૂંઠે પકડવા જઈએ તે પહેલાં દર્શક રૂપે આવેલા આભીરોએ ખૂબ ધાંધલ કરી મૂકી અને સૈનિકો જોમ ભીડને વિખેરવા ઇચ્છતા તેમ તેમ તે વધતી જતી હતી. ’

‘ ખરેખર એ ઘણો જ ચાલાક છે અને મિત્રગુપ્તની ખામી પ્રતિજ્ઞાનમાં એ પૂરી પાડશે. ’ એકાએક એક ગુપ્તચર આવીને બોલ્યો, ‘ મહારાજ, અમારું મિત્રગુપ્તદેવનો પત્તો નથી અને યજ્ઞના આચાર્ય પણ ભીડમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. ’

‘ શું કહે છે ? ’

બીજા ગુપ્તચરે આવી કહ્યું, ‘ મહારાજ, પ્રતિજ્ઞાનની સેના પંચવટીની પાસે આવી પહોંચી છે. ’ નહપાણુ એક ક્ષણ ચૂપ બેઠો. એકાએક તે બોલી બેઠ્યો, ‘ બસ, હવે યુદ્ધ વગર બીજો ઇલાજ નથી, સેનાપતિને બોલાવો. ’

સેનાપતિ આવીને મહારાજને નમ્યો અને બોલ્યો, ‘ દેવ, તમારા કેષાધ્યક્ષ કહે છે કે રાજબંદારની લક્ષ્મી દેવાલયો બંધાવવામાં વપરાઈ ગઈ છે અને હવે સેનાને આપવાને યોગ્ય ધન નથી. ’

પોતાની કીર્તિની અક્ષુણ્ણતાને માટે રૂદ્રતાનું રક્ત રેડવાની આશા સેવનાર શકાધિપને પોતાનું રક્ત રેડવાથી પણ શકાની શ્રીની રક્ષા થતી લાગી નહોતી.

૯

‘ ઇંદ્રસેન, તે ખરેખર સાતવાહનોની કીર્તિ અક્ષુણ્ણ રાખી છે. મિત્રગુપ્તદેવ, આજે સમસ્ત આર્યાવર્ત ઉત્સવમય છે અને શકાના પરાજયના ઉપલક્ષ્યમાં જે નવો સંવત ચાલુ થાય છે તેમાં તમારું કાર્ય ઉત્તમ ગણાશે. ’ સમ્રાટ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગૌતમીપુત્ર સાતકરણિ બોલ્યા.

રૂદ્રતા બોલ્યો, ‘ સમ્રાટ, આજે મારા તામ્રગિરિ અને મથૂરગિરિની પુનઃ સ્વતંત્રતા જોવાનું ભાગ્ય જો મને મળ્યું હોય તો તેને માટે હું ઇંદ્રસેન અને આચાર્ય મિત્રગુપ્ત-દેવનો આભારી છું. ’

‘ સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યની જય ’ના જયઘોષો ચાલુ હતા અને ભરૂંકચના કોટના પરકોટા પર અસંખ્ય દીપમાલિકાઓ એ વિજયની સૂચના સર્વેને આપતી હતી.

નર્મદાનાં નીર પણ સ્વતંત્ર ભારતના ઉલ્લાસમાં ભાગ પડાવવાની એટા કરતાં ભરૂંકચના ફૂર્ગ નીચે કલ્લોલ કરતાં હતાં.

૦

પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરૂં'

અને વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું'

(એક તુલના)

ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા

આપણા સાહિત્યમાં જેમ શામળના તેમ પ્રેમાનંદના અનેક પુરોગામીઓ થઈ ગયા છે અને એ અને કવિઓ પૂર્વકાલના વાર્તાકારો તેમજ આખ્યાનકારોના અનેક રીતે ઋણી છે, એ તો હવે પુરવાર થઈ ગયેલી હકીકત છે. શામળ કે પ્રેમાનંદની મર્યાદાઓ કે વિશેષતાઓ સમજવા માટે તેમની પોતાની કૃતિઓના અભ્યાસની જોટલી અગત્ય છે તેટલી જ અગત્ય તેમના પુરોગામીઓના અભ્યાસની પણ છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદના 'મામેરૂં' સાથે તેના એક પુરોગામી વિષ્ણુદાસના એ જ વિષય પરના કાવ્યની સંક્ષેપમાં તુલના કરવી ધારી છે.

વિષ્ણુદાસ ઉપરાંત ખીન્નઓએ પણ આ જ વિષય પર આખ્યાનો લખ્યાં છે. 'મામેરૂં'ના કથાનાયક નરસિંહ મહેતાએ પોતે જ લખેલું 'કુવરબાઇનું મામેરૂં,' ભક્ત કવયિત્રી મીરાંબાઇનું 'નરસિંહજી કા માયરા' તથા પાટણનિવાસી કવિ વિશ્વનાથ જાનીનું 'મોસાળા ચરિત્ર' એ ત્રણેની ચોક્કસ અસરો પ્રેમાનંદ ઉપર પડેલી છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણદાસ, ગોવિંદ અને તુલસીદાસ એ પોતાના પુરોગામીઓનાં મામેરૂં પરનાં કાવ્યો પ્રેમાનંદે જોયાં હશે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન હરિદાસે પણ મામેરૂં લખ્યું છે. આ ઉપરાંત મોતીરામ, વિષ્ણુ (નાગર વિષ્ણુદાસથી ભિન્ન) તથા છેક છેલ્લે કવિ દયારામે પણ આ જ વિષય ઉપર કલમ ચલાવી છે; પરંતુ એ બધી કૃતિઓનું સમગ્ર અવલોકન ભવિષ્યની કાંઈ અનુદ્રૂણતા ઉપર મુલતવી રાખી અત્યારે તો વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળું' અને પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરૂં' એ બે કાવ્યો પૂરતો જ પ્રસ્તુત વિષયને મર્યાદિત કર્યો છે.

વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો નાગર હતો. તેનું 'મોસાળું' ક્યારે રચાયું એની સાલ મળતી નથી, પણ એનાં ખીજાં કાવ્યોની રચ્યાસાલ સં. ૧૬૨૪થી માંડી ૧૬૮૧ સુધીની મળે છે, એ જોતાં 'મોસાળું' પણ એ વર્ષો દરમિયાન રચાયું હશે. આમ વિષ્ણુદાસની આ કૃતિ પ્રેમાનંદના 'મામેરૂં'થી સહેજે અર્ધી-પોણી સદી પૂર્વે લખાઈ હશે.

પ્રેમાનંદ અને વિષ્ણુદાસની કૃતિઓના સ્વરૂપમાં એક મૂળભૂત તફાવત છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્ય પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કહી શકાય તેવું—લગભગ ૬૫૦ પંક્તિઓનું છે, જ્યારે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં પૂરી દોઢસો પંક્તિઓ પણ નથી. આ એક કારણ તો ખરું જ, પણ તે સિવાય, પ્રેમાનંદની રસદૃષ્ટિ કે કવિત્વની વાત જવા દઈએ તો પણ સામાન્ય કવનશક્તિનોયે વિષ્ણુદાસમાં અભાવ દેખાય છે, એટલે કથારસ તેમજ કાવ્યતત્ત્વ એ બેમાંથી એકે રીતે આ કૃતિઓની તુલના કરવી એ રાગ સાથે ભિખારીની તુલના કરવા બરાબર છે.

દોઢસો પંક્તિની નાનકડી કૃતિમાં વિષ્ણુદાસને માત્ર કથાનક જ કહી દેવાની ઉતાવળ હોય એવું લાગે છે. જુદા જુદા પ્રસંગો કે વર્ણનો ખિલવવાની અથવા પાત્રોના વ્યક્તિત્વનું નિરૂપણ કરવાની તેને કુરસદ નથી—કહો કે શક્તિ પણ નથી. આમ છતાં વિષ્ણુદાસમાં વિચારો, પ્રસંગો અને વર્ણનોનાં એવાં કેટલાંક રસખીજ છે, જેને પ્રેમાનંદે ખિલવ્યાં છે,

ઉભય કૃતિઓમાં લગભગ સમાન રૂપે જ દેખાતા આવા ફેરફારોનું અવલોકન જરૂરી છે.

મામેરાની કંઠાતરી લઈ કુંવરબાઈને પિયર જતા ખોખલા પંડ્યા સાથે કુંવરબાઈ મંદેશી કહેવરાવે છે, તે વિષ્ણુદાસે નીચે મુજબ બે પંક્તિઓમાં મૂક્યો છે:—

જે કહું તે પંડ્યા કહેજે સાચ, જઈ કહેજે મારા તાતને વાત;
જે તમારે હોયે મોસાળાની ધેર, તો તમે આવજો મારે ઘેર.

સરખાવો આ સાથે પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ—

ત્યાં બે દહાડા પડ્યા રહેજે, મહેતાને સમજવી કહેજે;
કાંઈ મોસાળું સારું લાવજે, સંપત હોય તો હાં આવજે.

ત્યાર પછી,

મેતેજીએ કરી મોસાળાની ચાલ, કંઠે બાંધી સવાશેરની તાલ;
પીઆરા બળદ પીઆરી જોતરી, માગી તાગી મહેતે વેહેલ જોતરી.

એમાં નરસિંહનો સુપ્રસિદ્ધ ખડખડપાંચમ વહેલનાં વર્ણનનું રસબીજ દેખાય છે ખરું, પણ વિષ્ણુદાસને એમાં રહેલી શક્યતાઓનો ખ્યાલ નથી. એની કંઈક ખિલવણી વિશ્વનાથ જનનીએ કરી છે, પણ એક અત્યુત્તમ સ્વભાવોક્તા વર્ણનના રૂપમાં તો તે પ્રેમાનંદમાં જ જોવા મળે છે.

ઝાઝા માકણ, ઝાઝા જુઆ, ત્યાંહાં મેતાના ઉતારા હુઆ.

એ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિ તો પ્રેમાનંદે લગભગ એમને એમ વિષ્ણુદાસમાંથી જ ઉપાડી લીધી છે.

સાસરિયાનાં મહેણાંથી પીડાતી કુંવરબાઈ મોસાળું કરવા આવેલા પોતાના અવ્યવહાર હરિભક્ત પિતાના વર્તનથી ખેદ પામી પોતાની માતાને મંભારે છે, એ પ્રસંગમાં પણ વિષ્ણુદાસની કૃતિની પ્રેમાનંદ ઉપર સારી અસર થયેલી છે—

મા વિના આણું પીઆણું કોણું કરે, મા પહેલું છોડે શે ન મરે.
જલ વછોઈ જેમ માછલી, મા વિના કુંવરબાઈ તેમ એકલી.
ધડો ભાગે જેમ ડીકરી, મા પેલી મરજો દીકરી.
દીપક તેલ વિના ઝાંખાં તેજ, માત વિના તેમ બાપનાં હેજ;
ધૂત વિના જેમ હુખાં અત્ર, માત વિના તેમ બાપનો મન.
મા મોઈ તારે બાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સંસાર સુનો થયો.

આમ કહી કુંવરબાઈ પાછી વળે છે ત્યાં—

એવું કહી કુંવરબાઈ પાછી વળી, વાટે નણુદુલી સામી મળી;
લાભી તમારા બાપ ભલે આવીઆ, અમને મોસાળું શું લાવીઆ.
હાથમાં તાલ ને ગાતો ફરે, તે મોસાળું અમને શું કરે ?
કારે નણુદુલી એવાં મેણાં દો, જોવો તેવો મારો બાપ જીવતો રહો.

એ અવતરણમાંના કેટલાક વાક્યખંડો પણ પ્રેમાનંદમાં જોમના તેમ મળે છે.

પછી કુંવરબાઈ મહેતાજીના કહેવાથી ઘરડાં સાસુ પાસે જોઈતી વસ્તુઓની ટીપ કરાવે છે ત્યારે—

આગળ પાછળનાં ઘરડાં બે, કાગળમાં લખાવો તેહ;
લાવનારા હતા તે ઠાલા શુ આવીયા દાદાજી લખેરે માંહે બે પાણીઆ.

એમ સોનાના બે પત્થરવાળા પ્રસંગનું મૂળ પણ વિષ્ણુદાસમાં મળે છે.

ઉના પાણીના સમોવણુનો તથા મહેતાજીએ કરેલી પ્રાર્થનાનો પ્રસંગ વિષ્ણુદાસમાં છે, વિશ્વનાથમાં પણ છે. પ્રેમાનંદમાં પણ નરસિંહ મહેતાની એ પ્રસંગની તેમજ મામેરા વખતની પ્રાર્થના ઘણી મળતી આવે છે.

પ્રેમાનંદકૃત 'મામેરૂ' અને વિષ્ણુદાસકૃત 'મોસાળુ' .. ૩૦૩

શ્રીકૃષ્ણ દામોદર દોશીના વેષે આવી મામેરૂ કરે છે, કોઇએ સ્વપ્ને પણ નહીં કદપી હોય એટલી સમૃદ્ધિ નાગરની નાતમાં વહેંચાય છે. નાગર સ્ત્રીઓને વસ્ત્રની ભેટ અપાય છે, તે પ્રસંગનું વિષ્ણુદાસે જે વર્ણન કર્યું છે, તેની ગાઢ છાયા પ્રેમાનંદ ઉપર પડી હોય એમ જણાય છે:

કાળું કરમાદેને આપીઈ ઘોળું ધનાદેને આપીઈ;
નીલું નીલાદેને આપીઈ પીળું પ્રેમલદેને આપીઈ.

કામ કરનારી દાસીઓને પણ—

તેજીને સેથે સોનાની સેર, મચકા કરતી આવે ઘેર;
ગામતીને ગોફણે ધુધરી, જોવા મળી છે સર્વ સુંદરી.

પછી—

કુંવરબાઈને કલઘેરનું ઘાટ, અપાર ચુંદડી રંગ અપાર.

છેવટે, પોતાની બાળકપુત્રી નાનબાઈને કાપડું ન મળ્યું તે માટે કુંવરબાઈની નણુંદ રિસાય છે, તથા શ્રીકૃષ્ણ કાપડું આપે છે, એ પ્રસંગ પણ વિષ્ણુદાસમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે—
નણુંદની નાનકડી નાનબાઈ નામ, તેને કાપડું આલવાનો કામ;
પૂરનારો તો પૂરી ગયો, નરસહી મેતો ખેસીયો.

x

x

x

શ્રીહરિનું મંદિર ઉઘાડીઈ, બાણીનું કાપડું ઉપરથી પડયું;
લઈ નાનબાઈ આગળ ધર્યું.

‘મામેરા’ વિષેની આ ચર્ચા તો માત્ર નમૂનારૂપ છે. પ્રેમાનંદનાં બીજાં લગભગ બધાં આખ્યાનકાવ્યો આખતમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. પરંતુ એથી કંઈ પ્રેમાનંદ ઉપર સાહિત્યચોરી-તફડાંચીનો આરોપ ન મૂકાય. એમ તો શેક્સપિયર, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જેવાને પણ સાહિત્યચોરની પંક્તિમાં મૂકવા પડે. ‘દર્શનિકા’ ની પ્રસ્તાવનામાં કવિશ્રી ખખરદારે કહ્યું છે તેમ, ‘સર્જક તો સદા લૂંટતો જ આવ્યો છે.’ પરંતુ એ લૂંટેલી-આગનુક અને વિપ્રકીર્ણ સામગ્રીને તે આત્મસાત કરે છે, અને પોતાની પ્રતિભાના રસાયનથી રસી તેનું નવનિર્માણ કરે છે, એજ એના સર્જનની વિશિષ્ટતા. અહીં પણ પ્રેમાનંદે તેના પુરાગામીઓમાંથી ઘણું લીધું છે, પરંતુ તેમ છતાંએ, કૃષ્ણભક્તિમાં વિવશ ભક્તરાજ નરસિંહ, અઢારમી સદીના ધનાઢય ગુજરાતી વાણિયાનું પ્રતીક દામોદર દોશી, ધડીમાં સાસરિયાનાં મેણાંથી ડુંપાતી ને બળતી તેમ ધડીમાં પિતાની ભક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખતી દીન કુંવરબાઈ, વઢકણી નણુંદ કે ભારેખમ સાસુ એમાંનું કોઈ પણ પાત્ર પૂર્વકાળની કોઈ રચનામાં નથી. એજ પ્રમાણે નાગરોની મસ્કરીની કલા કે ભક્તિની સિદ્ધિનું આનું ઉખાલ્યું વર્ણન કરવાનું બીજા કોઈને સૂઝ્યું નથી. આખાથે કાવ્યમાં સળંગ સૂત્રની મઠ્ઠક પરોવાતો ભાવના અને વ્યવહારના વિસંવાદનો દોરો, અને લાક્ષણિક ગુજરાતી વાતાવરણ એ પણ અન્ય કોઈમાં નથી. પ્રેમાનંદની રસિક લોકાનુરંજક શૈલી, રસસિદ્ધિ તથા પ્રમાણવિવેક એ તો આપણા આખ્યાનકારોમાં અદિતીય છે. આમ હોવાને લીધે જ પ્રેમાનંદ સતત એ સૈકાએ સુધી લોકહૃદયને અધિષ્ઠાતા રહ્યો, અને હજીયે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન ચિરંજીવ છે જ, ન્યારે વિષ્ણુદાસ જેવા તેના કુડીબંધ પુરાગામીઓ હવે તો માત્ર ઘોઘાક ધૂળ-ધોધાઓના જ અભ્યાસનો વિષય બની ગયા છે.

સાચા કે ખોટા—પણ સેવેલા આદર્શ પાછળ ફેકીરી અપનાવનાર ને પરતું ને પોતાનું લોહી રેલાવનાર વીર—

ટ્રોટસ્કી

ચીમનલાલ

[ગતાંક પૃ. ૨૫૫ થી ચાલુ]

૧૯૦૭માં ટ્રોટસ્કી લંડનમાં મળેલી ક્રાન્તિકારીઓની પરિષદમાં ભાગ લેવાને ગયો. ત્યાં તેને જગવિખ્યાત વાર્તાકાર ગોર્કી ને તેની સહચારિણી વિદુષી નટી સાથે મૈત્રી બંધાણી. એ પ્રસંગે, રાજસત્તાઓ કબજે કરવાનાં સ્વમાં સેવતા આ ક્રાન્તિકારીઓની આર્થિક સ્થિતિ એટલી કંગાળ હતી કે તેમાંના કોઈની પાસે પોતપોતાને દેશ પાછા ફરવા પૂરતા પૈસા પણ નહોતા. આ પ્રસંગે એક અંગ્રેજ ક્રાંતિપ્રેમીએ તેમને ત્રણ હજાર પાઉન્ડ ધીર્યા અને બધા ક્રાન્તિકારીઓની સહી સાથે પહોંચ લખાવી લીધી. જ્યારે ક્રાન્તિ સફળ નીવડી ને રશિયામાં બોલ્શેવિક શાસન સ્થપાયું ત્યારે પૂરતાં નાણાં આપીને આ પહોંચ પાછી મેળવી લેવામાં આવેલી.

લંડન છોડ્યા પછી ટ્રોટસ્કી જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, ડેન્માર્ક વગેરે સ્થળે ફર્યો. ડેન્માર્કમાં તેને લેનીનનો મોટો થપ્પ ગયો ને તે પ્રસંગે બંને વચ્ચેનો વિખવાદ વધારે ઉઘ્ર બન્યો. આ પછી ટ્રોટસ્કીએ આવા વિખવાદોથી દૂર રહેવાને સ્થાયી જીવન સ્વીકાર્યું ને પોતાની પત્ની સાથે તેણે વિયેનામાં થાણું નાંખ્યું. ત્યાં વસ્યા પછી તરત જ તેણે જોફે નામે શ્રીમંતની મદદથી પ્રવક્તા* (સત્ય) નામે એક પાક્ષિક-પત્ર શરૂ કર્યું. તેમાં તેણે દર્શાવેલી સ્વતંત્ર વિચાર-શ્રેણીને પ્રો. મીલ્યુકોફે 'ટ્રોટસ્કીઝમ' નામથી નવાજી.

૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધનાં મંગલાચરણ થતાં તે કુટુંબ સાથે વિયેનાથી ભાગીને સ્વીઝર્લેન્ડ પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે મહાયુદ્ધ સંબંધમાં એક પુસ્તિકા બહાર પાડી. અમેરિકામાં આ પુસ્તિકાએ એટલું આકર્ષણ જમાવેલું કે પ્રેસીડેન્ટ વીલ્સને તેનો ત્વરિત અભ્યાસ કરવાને પ્રકાશક પાસેથી એનાં પ્રુફ મંગાવેલાં, પણ પાછળથી એ પુસ્તિકા પર જંગતભરમાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. એ સંબંધમાં ટ્રોટસ્કીએ કહેલું કે, 'પુસ્તકોને પણ પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર જામ્ય હોય છે.'

૧૯૧૫માં તે એક પત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ફ્રાંસ પહોંચ્યો. પણ ફ્રાંસ આ યુદ્ધમાં ઝાર સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું અને ટ્રોટસ્કી ઝારવિરોધી લેખો લખતાં જરીકે આંચકા ન ખાતો. પરિણામે ફ્રાંસે તેને દેશપાર કર્યો. ઇંગ્લાંડ, ઇટલી ને સ્વીઝર્લેન્ડે પણ તેના સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો. છેવટે તે સ્પેન પહોંચ્યો, પણ ત્યાં પણ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને તરતજ તેને, કુટુંબ સાથે, ન્યુયોર્ક-અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવ્યો.

* પાછળથી તે પત્ર દૈનિક બન્યું; ને વર્તમાન જગત તેને રશિયન સરકારના સત્તાવાર વાનિત્વ તરીકે પિછાને છે.

ન્યુયોર્કમાં તેણે માસિક પત્રાસ રૂપિયાના ભાડે એક ઘર રાખ્યું. ધરમશિકના નોકરને તેણે પોતાનો કેટલોક સામાન સોંપ્યો. ને ત્રણ મહિનાનું ભાડું અગાઉથી ચૂકવી આપ્યું. એજ રાત્રે તે નોકર ધરભાડાંની રકમ ને હાથ લાગેલ ખીજ માલમતા લઈ નાસી ગયો. પણ આ ઉઠાઉગીરીમાં તે એવી મિલકત લઈ ગયો-જે ધરમાલિકની હતી, ને એવાં ભાડાં લઈ ગયો-જેની પહોંચ ધરમાલિકની વતી આપી દેવાણી હતી. ટ્રોટસ્કીને પહોંચ ન આપેલ હોય તેના સામાન ને ભાડું તે એક પેટીમાં મૂકતો ગયેલ. આ પ્રસંગે ટ્રોટસ્કીને અમેરિકન કાવત્રાખાનેના હૃદયનો ખ્યાલ કરાવ્યો.

ન્યુયોર્કમાં ટ્રોટસ્કીએ અલ્પ સમયમાંજ તેજસ્વી લેખો ને પ્રેરક ભાષણોથી નામના મેળવી. ને ‘નોવી મીર’ નામે એક સમાજવાદી પત્રના તંત્રીમંડળમાં તેને સ્થાન મળ્યું.

આ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર બળવો ફાટી નીકળ્યો ને ઝારનું ખૂન કરીને સમાજવાદીઓએ રાજતંત્ર કપાળે ફેંચ્યું. ટ્રોટસ્કીએ તરતજ રશિયા પહોંચવાનો નિર્ણય કર્યો, ને મહાયુદ્ધ ચાલુ છતાં કુટુંબ સાથે તે યુરોપ જતી સ્ટીમર પર ચડ્યો. રસ્તે હેલીફોલ્ડ બંદરે ષિટનના દરિયાઈ સત્તાધીશોએ સ્ટીમર પરના ઉતાડોની કડક તપાસ આદરી. આ વખતે ખીજ ઉતાડોએ ઇંગ્લાંડના મંત્રીઓ પર વિરોધના તાર મોકલાવ્યા. પણ ટ્રોટસ્કીએ કહ્યું. ‘ચૂંકેલ પાસે ડાકણની ફરિયાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી.’

બંદરના ખલાસીઓએ તેને ચોરની જેમ બળબળાવી પકડી રાખ્યો. ને તેના કુટુંબને ત્યાંજ રાખી, તેને એમ્સ્ટર્ડામના જર્મન કેદીઓના કેમ્પમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તેની ભયંકર તપાસ ચલાવીને તેને કેદીઓના કેમ્પમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. જેનાં સ્ત્રી-સંતાન પણ કેદમાં ધકેલાયાં. આ પ્રસંગે ન જૂટકે તેણે ષિટનના મહામંત્રીને ને રશિયન સત્તાધીશોને તાર કર્યા પણ એક તાર પહોંચાડવામાં ન આવ્યો. અંતે થોડાક દિવસ પછી તેને કુટુંબ સાથે અચાનક છોડી મૂકવામાં આવ્યો. પણ ઉપરોક્ત વર્તને તેના ષિટન પ્રત્યેના રોષમાં ઉમેરો તો કર્યોજ.

આ પ્રકારની રોમાંચક સુસાફરીને અંતે તે પેટ્રોગ્રેડ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પ્રજાએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. પણ રશિયા આ વખતે બોલ્શેવિક, મેન્શેવિક, શોસ્ચાલિસ્ટ, કેમોહેટીક વગેરે અનેક પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક પક્ષે તેને પેટ્રોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ નીમ્ષો તો ખીજ પક્ષે તેને કેદમાં ધકેલી દીધો. એ સમયે સમાજવાદી તંત્રના અગ્રણી માર્કોને તેની મદદે આવી તેને છોડાવ્યો ને તેને રશિયાના પરદેશમંત્રીનું પદ સોંપ્યું. પણ મંત્રીપદની ચાવીઓ તેને ન સોંપાણી. આ સંબોગોમાં ટ્રોટસ્કીએ વિવિધ પક્ષોમાં ફેલાયલી અંધાધૂંધી જોઈ પ્રજાપ્રિય લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષમાં મૂકાવ્યું.

આ અરસામાં દરેક પક્ષ એકબીજાને તોડવા મથતો હતો. સત્તાધીશ પક્ષે બોલ્શેવિક અગ્રણીઓને ‘જર્મન-ગસસો’ નો ઇલકાળ આપ્યો. આ સાંભળી પ્રજાના કેટલાક વર્ગો ઉશ્કેરાઈ ગયા ને તેમાં માર્ક્સીસ્ટનું ખૂન થયું. ખેતીવાડી ખાતાનો પ્રધાન ચર્નોવ પણ ટ્રોટસ્કીના વચ્ચે પડવાથી પ્રજાના લોહી-ભૂખ્યા પંજમાંથી મુશ્કેલીએ બચ્યો. ટ્રોટસ્કીના ધરમાં આવેલા એક અમલદારે ઉપરોક્ત ઇલકાળનું ઉચ્ચારણ કરતાં જ ટ્રોટસ્કીનાં છોકરાંઓએ તેને છરી-ટેબલથી ફૂટી માર્યો. ખીજે સ્થળે પણ એવા અમલદારોને માર ખાવો પડ્યો.

બોલ્શેવિકપક્ષે આ રીતે પ્રજાબળની વિશેષતા જણાતાં ખીજ પક્ષે ઉગ્ર ને એકત્ર

ખનવા લાગ્યા. લેનીન અને ટ્રોટ્સ્કીને જીવ બચાવવાને સંતાપ જવું પડ્યું. સંતાપીશોએ જાહેર રીતે બોલ્શેવિકોને જર્મન-જાસૂસ તરીકે ઓળખાવી હજારોની ધરપકડ કરી, ને તેમને લોખંડી કેદમાં ધકેલી મૂકી તેમની કતલ કરવાને લશ્કરી ટુકડીઓ બોલાવી. પણ કેદખાનાના પહેરગીરો જ બોલ્શેવિક નીકળ્યા. ને સરકારને ગભરાઈને કેદીઓને છોડી દેવા પડ્યા.

આ પછી દરેક પક્ષની સંયુક્ત સરકાર રચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. તે અંગે બોલ્શેવિકોને કેટલીક છૂટછાટ મળી. ને તરતજ તે પક્ષે પ્રેસ પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરી પાટનગરને પોતાના પ્રચારથી ગળવી મૂક્યું. તેમણે કેટલીક લશ્કરી ટુકડીઓ પર કાળૂ મેળવી રાતોરાત રાજકચેરી પર પહેરો ગોઠવી દીધો. વિરૂદ્ધપક્ષના કેટલાક મંત્રીઓ પકડાણા, કેટલાક નાસી છૂટ્યા. ને ખીજીજ સવારે પેટ્રોગ્રેડમાં બોલ્શેવિક શાસનની સ્થાપના કરવામાં આવી. ટ્રોટ્સ્કીએ પોતાને માટેની પ્રમુખપદની દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કરવાથી લેનીન તે પક્ષનો ને રશિયાનો પ્રમુખ બન્યો. ટ્રોટ્સ્કીએ તો મંત્રીમંડળમાં પણ રહેવાની ના બાણી પણ પરાણે તેને પરદેશમંત્રીનો હોદ્દો સોંપવામાં આવ્યો. તેની સૂચના પ્રમાણે બોલ્શેવિકપક્ષે રાજબંધારણમાંનાં જૂનાં નામોને રદ કરી હવે મંત્રીને માટે ‘પીપલ્સ કોમીસરી’ ને મંત્રીમંડળને માટે ‘સોવિયેટ ઑફ પીપલ્સ કોમીસરીઝ’ નામ પસંદ કર્યા.

આ રીતે બોલ્શેવિકપક્ષને પોતાના પાટનગરમાં તો સફળતા મળી, પણ રશિયાના ખીજા પ્રાંતો હજી બાકી હતા. ફ્રેન્ચ સરકાર ને જગતની ખીજા સત્તાઓ પણ લેનીનને રોંછ ને રાક્ષસ તરીકે ઓળખાવી બોલ્શેવિક તંત્રની વિરૂદ્ધમાં પ્રચાર કરી રહી હતી. રશિયા પર આંતરવિગ્રહ ને પરદેશી હુમલાનો સતત ભય ઝંખૂમતો હતો. આ સંયોગે ધ્યાનમાં લઈ પાટનગરને, અગાઉની જેમ, રશિયાની મધ્યમાં-મોસ્કોમાં ફેરવવામાં આવ્યું, ત્યાંનું અભેદ સ્થળ કેમલીન રાજકચેરી બન્યું; ને યુદ્ધમંત્રી તરીકે ટ્રોટ્સ્કીની નિમણૂક કરવામાં આવી.

ટ્રોટ્સ્કીની પત્ની સેડોવાને ‘સંગ્રહસ્થાન ને અવશેષ-સંરક્ષણ’ વિભાગની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે નીમવામાં આવેલી. કેટલીક વખતે એ ખાતાની ગણતરીએ અગત્યનાં કેટલાંય સ્થળોને લશ્કરી ટુકડીઓ બેહાલ કરી મૂકતી. આ સંબંધમાં અધિષ્ઠાત્રી તરફથી યુદ્ધમંત્રી ટ્રોટ્સ્કી સમક્ષ કડક ફરિયાદો નોંધાવવામાં આવતી. ને ટ્રોટ્સ્કી પત્નીને લખી મોકલાવતો: ‘ભૂતકાળ કરતાં વર્તમાનની-મરેલાંઓ કરતાં જીવતાંઓની કિંમત વિશેષ છે.’

યુરોપનું મહાયુદ્ધ આ સમયે તેના મધ્યાહ્નમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. ઝારે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરેલી પણ રાજ્યક્રાંતિ પછી રશિયા પોતાના જ પ્રશ્નોમાં ગૂંચવાઈ ગયું હતું. હવે ત્યાં બોલ્શેવિકપક્ષને સ્થિર બનેલો જેઈ એક બાબુએ ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાંસ ને ખીજા બાબુએ જર્મનીએ એની સાથે સલાહની પેરવી કરવા માંડી. પ્રજા અને લશ્કર બંને શાંતિ ઇચ્છતાં હતાં. ને મિત્રરાજ્યોને તો જર્મની સામે રશિયાની મદદ જોઈતી હતી. પરિણામે જર્મની સાથે સમાધાનની વિચારણા ચલાવવાને ટ્રોટ્સ્કીના પ્રમુખપદે એક પ્રતિનિધિમંડળની નિમણૂક કરવામાં આવી. જર્મની તરફથી હોફમેનના પ્રમુખપદે એવું જ પ્રતિનિધિમંડળ નિમાયું ને બંને મંડળો જર્મન-રશિયન સરહદ પરના ઍસ્ટ લીટાસ્કમાં એકત્ર થયાં.

આ સમયે રશિયાના સંયોગો બેતાં હોફમેને રજૂ કરેલી શરતો વ્યાજબી હતી. લેનીનને અને રશિયાના મંત્રીમંડળને પણ તે શરતો સ્વીકારી લેવા યોગ્ય લાગી. પણ ટ્રોટ્સ્કીએ એવો આગ્રહ કર્યો કે બોલ્શેવિકપક્ષ પર જર્મનીના જાસૂસ હોવાનો આરોપ

છે એટલે જર્મનીને સહેજ પશુ છૂટછાટ આપતું સમાધાન શાંતિપૂર્વક ન કરી લેવું પશુ જર્મનીએ રશિયા પર આક્રમણ કર્યા પછી જ કરવું. લેનીન ને બોલ્શેવિકપક્ષને ટ્રોટસ્કીના એ આગ્રહને તાબે થવું પડ્યું. ટ્રોટસ્કી જર્મન શરતોના અસ્વીકાર કરી પાટનગર પ્રાણી કર્યો.

ને એથે જ ફિવસે રશિયન સરકારને જર્મનીએ રશિયા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યાના તાર મળ્યો. યુદ્ધ માટે રશિયાની જરૂર તૈયારી નહોતી. પરિણામે તેણે મૂળ શરતે સમાધાનની માગણી કરી. પશુ હવે જર્મનીએ વધુ કડક શરતો રજૂ કરી. ને ટ્રોટસ્કીની એકજ બૂલના કારણે રશિયાને ફોન્લેન્ડ, પોલેન્ડ, લિથુઆનિયા, લેટવિયા, યુક્રેન વગેરે વિસ્તારો ગુમાવવા પડ્યા. ટ્રોટસ્કીએ યુદ્ધમંત્રીપદેથી રાજીનામું આપ્યું.

મિત્રરાજ્યો બોલ્શેવિકોની જર્મની સાથે લડવાની અનિચ્છાને પારખી ગયાં હતાં. એટલે તેમણે પોતાને મદદ કરે એવા પક્ષને આગળ લાવવાને રશિયામાં નવા આંતરવિગ્રહનાં મૂળ પાથરવા માંડ્યાં. ને તેમને સફેદ રશિયાને, સેવીન્કોવની સરદારી નીચે, બોલ્શેવિક રશિયા સામે ઉશ્કેરવામાં સફળતા પશુ મળી. જર્મનીને આ રમત ભારે થઈ પડી. તેણે બોલ્શેવિક સરકારને કહાવ્યું કે, “મિત્રરાજ્યોના મદદગારને દૂર રાખો. નહિતર અમે મોસ્કો સુધી ધસી આવીશું.”

આ સમયે બોલ્શેવિકો ભયંકર સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા. પશુ લેનીનને એ પ્રસંગે ટ્રોટસ્કીની અપૂર્વ લશ્કરી પ્રતિભા સાંભરી આવી. તેણે તરત જ તેને સરસેનાપતિ બનાવી કઝાનનો કબજો લઈ બેઠેલા સફેદ રશિયનોની સામે મોકલ્યો. ટ્રોટસ્કી નેપોલિયનની જેમ દુશ્મનના બળની પરવા વગર સીધો જ તેમના પર ધસી ગયો. ને તેણે કઝાનને સફેદ દુશ્મનોના પંખમાંથી પાછું ખૂંટવી લીધું.

આ સમયના બોલ્શેવિક સૈન્યમાં શિસ્ત તદ્દન કાચી પડી ગઈ હતી. ટ્રોટસ્કીના કેટલાક અમલદારોજ તેના ખૂનને માટે તકલીફ રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે ટ્રોટસ્કીએ પોતાના અદ્ભૂત વ્યક્તિત્વને પરિચય દરાવ્યો. તેણે લોખંડી હાથે કામ લઈ સૈન્યમાં શિસ્ત ને શાંતિ જાળવી રાખ્યાં. ને દુશ્મનો પરતું આક્રમણ ચાલુ જ રાખ્યું. મોસ્કોથી નીકળતી વખતે તે જે ટ્રેકનમાં બેઠો હતો તે જ ટ્રેકનને તેણે અઢી વર્ષ સુધી પોતાનું ઘર બનાવી દીધું. ને ફોન્લેન્ડ ને ઇસ્ટોનિયાની મદદ સાથે પેટ્રોગ્રેડની તુલના ધસી આવેલા સફેદ સેનાપ્રતિ યુક્રેનીયને તેણે ભયંકર સંયોગોમાં પશુ પાછો હકાવ્યો.

રેલ્વીન આ સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવી રહ્યો હતો, ને બોલ્શેવિકપક્ષમાં ટ્રોટસ્કીના વિરોધીઓના અગ્રણી તરીકે સ્થપાઈ ચૂક્યો હતો. ‘પ્રવદા’ પત્રનું તંત્ર તેના ને કેમેતેવના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું ને શાંત કાર્યકર્તા તરીકે કેટલાક તેનું મહત્ત્વ પશુ આંકતા. લેનીનને તેના પર ખાસ વિશ્વાસ નહોતો. પશુ પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા તે તેનું માન જાળવતો. પેટ્રોગ્રેડના અપૂર્વ બચાવ માટે ટ્રોટસ્કીને બ્યારે ‘રેડ ફ્લેગ’નું માન અપાયું ત્યારે રેલ્વીનને પશુ એવું જ માન આપવામાં આવ્યું. કેટલાકે આ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો ત્યારે લેનીનને કહ્યું, ‘લાઈ, જે બીજા પાસે હોય તે પોતાની પાસે ન હોય તે રેલ્વીન * સહી શકતોજ નથી.’

* આ એક વાક્યમાં જ, જગતમાં કાયદાવપ થઈ પડેલા વર્તમાન રશિયન સશસ્ત્રબળોને દૂંધે પરિચય કરાવી શકાય તેમ છે.

પક્ષમાં ફાટફૂટ પડતી અટકાવવા લેનીને સ્ટેલીનને ને તેના મુખ્ય સાથીદાર વોરોશિલોવને સારીસીન વિભાગની લશ્કરી ટુકડીઓના સેનાપતિ તરીકે મોકલાવી દીધા. સ્ટેલીને ત્યાં પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવ્યો ને કેટલીક વખતે તે સરસેનાપતિ ટ્રોટસ્કીની આજ્ઞાઓ વણુ ઉઠાપવા લાગ્યો. ટ્રોટસ્કી તેને સખ્ત સળ કરવાને સારીસીન જવાને તૈયાર થયો પણ લેનીને સ્ટેલીનને સમજાવીને પાછો પાટનગર બોલાવી લીધો. સારીસીનને સ્ટેલીને પોતાનું એવું મજબૂત થાણું બનાવેલું કે લેનીન માંદો પડતાં જ તેણે તે નગરને સ્ટેલીનગ્રેડ નામ આપી દીધેલું.

સારીસીન છોડ્યા પછી સ્ટેલીન-વોરોશિલોવ-ક્રેમેનેવ ત્રિપુટીએ યુક્રેનને પોતાનું થાણું બનાવ્યું ને પેટોગ્રેડ-સોવિયેટનો પ્રમુખ ઝીનોવેવ પણ એ મંડળમાં લાગ્યો. તે પછી પક્ષના એક મુખ્ય કાર્યકર્તા મોલોટોવે પણ સ્ટેલીન-દળમાં જૂકાવ્યું ને એ રીતે સ્ટેલીન પ્રબળ બનવા લાગ્યો.

આ અરસામાં પોલાંડ અને રશિયા વચ્ચે યુદ્ધ સળગ્યું. એ યુદ્ધમાં ટ્રોટસ્કી ફરી ઝળકી નીકળ્યો ને તેણે પોલીસ-સેન્યને અપૂર્વ બહાદુરીપૂર્વક મારી હઠાવ્યું. લેનીને તેને એ વિજયી તકનો લાભ લઈ પોલાંડના પાટનગર ક્રુધી ધસી જવાની આજ્ઞા મોકલાવી પણ ટ્રોટસ્કીએ તેની અવગણના કરી પોલાંડ સાથે સંઘ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. પોલાંડના લોખંડી સરમુખ ત્યાર માર્શલ પીલ્સુડસ્કીએ ટ્રોટસ્કીની આ આદર્શવાદી ભ્રમણાનો તરત જ લાભ ઉઠાવ્યો. તેણે નવેસ્કીથી યુદ્ધ સળગાવ્યું અને તેમાં રશિયાને હાર ખાધને કેટલાક વિસ્તારો પોલાંડને સોંપી દેવા પડ્યા. આ જ રીતે ટ્રોટસ્કીના વિચિત્ર આદર્શવાદથી રશિયાને પૂર્વમાં પણ માર ખાવો પડ્યો.

ટ્રોટસ્કી અને સ્ટેલીન વચ્ચેના વિરોધનાં કેટલાંક મૂળ અહીં જ છૂપાયાં છે. ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો, સ્ટેલીન સમયવર્તી અને વ્યવહારુ હતો, અને છે. ટ્રોટસ્કી આખા જગતમાં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ ફેલાવવા મગતો હતો, સ્ટેલીન તેને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયાની આર્થિક સ્થિતિને સુધારવાના મતનો હતો. લેનીનને પ્રતિભાશીલ વ્યક્તિ તરીકે ટ્રોટસ્કી પ્રત્યે માન હતું પણ વિચારોમાં તે સ્ટેલીનને વધુ મળતો થતો. પરિણામે સ્ટેલીન ધીમે ધીમે આગળ વધતાં બોલ્શેવિકપક્ષનો મહામંત્રી બન્યો.

આ અરસામાં સમાજવાદીઓએ લેનીન અને બીજા કેટલાક બોલ્શેવિક અગ્રણીઓ પર ખૂની હુમલા કર્યા. તેમાં લેનીન ધવાયો ને મરણપથારીએ પડ્યો. એ સમયે બોલ્શેવિક પક્ષની આરમી વાર્ષિક પરિષદનો પ્રસંગ આવ્યો. તેમાં સ્ટેલીને ટ્રોટસ્કીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવા કૃત્રિમ વિનંતિ કરી ને ટ્રોટસ્કીએ લેનીનની માંદગીમાં પ્રમુખ વિના જ ચલાવી લેવાનું સૂચવતાં સ્ટેલીને પોતાના પક્ષકાર ઝીનોવેવને કામચલાઉ પ્રમુખ બનાવી દીધો. આ રીતે સ્ટેલીન ટ્રોટસ્કીનું મહત્ત્વ ઘટાડવાની દરેક તકનો લાભ ઉઠાવવા લાગ્યો.

ધીમેધીમે લેનીનનું દર્દ વધતું ચાલ્યું. ભાગ્યજોગે ટ્રોટસ્કી પણ એ જ અરસામાં માંદો પડ્યો ને હવાફેર માટે તેને બહાર જવું પડ્યું. તે તકનો લાભ લઈ સ્ટેલીને પોતાનાં ચક્રો દશે દિશાએ ગોળવી દીધાં. દાકતરોએ જ્યારે લેનીનના જીવનની આજ્ઞા છોડી દીધી ત્યારે સ્ટેલીને તે સમાચાર ગોપની રાખ્યા. ટ્રોટસ્કીની તરફેણમાં લેનીને કરેલા વીલને પણ તેણે

દયાવી દીધું. લેનીનના મૃત્યુના સમાચાર ટ્રોટસ્કીને મોડા મળે તે માટે પણ તે પોતાથી બનતું બધું કરી ચૂક્યો. લેનીનની સ્મશાનયાત્રાના પ્રસંગે ટ્રોટસ્કી આવી પહોંચી શકે એવો સંભવ છતાં ટ્રોટસ્કીને ખોટો સમય આપી તેણે તેને પાટનગરથી દૂર જ રાખ્યો.

રશિયામાં ટ્રોટસ્કીની પ્રખ્યાતિ એટલી હતી કે સ્ટેલીન તેને પોતાના પક્ષની મદદથી દયાવી શકે તે સંભવિત જ નહોતું. એટલે હવે તેણે ઉપરોક્ત પ્રસંગોમાં મસાલો મેળવી ટ્રોટસ્કીને લેનીનના વિરોધી અને દુશ્મન તરીકે પ્રખ્યાત સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેનાં પક્ષકાર ને લાંચ આપીને ફોડેલાં બીજાં પણ સંખ્યાબંધ વર્તમાનપત્રોએ તેમાં તેને સાદ પુરાવ્યો. પરિણામે તેનો પક્ષ વધતો ચાલ્યો. તે તક જોઈ તેણે તરત જ પોતાને લેનીનના વારસ તરીકે જાહેર કર્યો. તેની આ સ્વાર્થો વલણથી કંટાળીને તેના મુખ્ય સાથીઓ ક્રીનોવેવ-ક્રેમેનવ વગેરે ટ્રોટસ્કીના પક્ષમાં આવ્યા; પણ હવે તે માટે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

આ અરસામાં ટ્રોટસ્કીના અનુયાયીઓએ ઇંગ્લાંડ, જર્મની ને પોલાંડમાં હડતાળો પડાવી ક્રાન્તિ જગવવા માટે પ્રયાસો કર્યા પણ દરેક સ્થળે તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ચીનમાં એવો પ્રયાસ થતાં માર્શલ યાંગ કાઇ શેકે હજારો મજૂરો ને ક્રાન્તિવાદીઓની કતલ કરી તેમનાં મડદાં નદીમાં ફેંકાવી દીધાં. ટ્રોટસ્કી જર્મનીમાં શુસ નામે રહેવા છતાં તેના ખૂનના પ્રયાસો થયા. રશિયા સામે જગતની રાજસત્તાઓનો રોષ વધતો ચાલ્યો. સ્ટેલીને આ બધા પ્રસંગો રજૂ કરી ટ્રોટસ્કીની જગતક્રાન્તિની ભાવના કેટલી અવાસ્તવિક છે તે રશિયન પ્રજાના મનમાં ઠસાવવા માંડ્યું. પરિણામે રશિયન પ્રજાપ્રતિનિધિસભામાં પણ ટ્રોટસ્કીનો પક્ષ ધીમે ધીમે ઘટતો ચાલ્યો.

જર્મનીથી આવ્યા પછી ટ્રોટસ્કીએ જોયું કે સ્ટેલીન સર્વોપરી થઈ બેઠો છે. ને તેણે પ્રતિનિધિસભામાં ચાલુ સરકારના વિરોધી પક્ષમાં નામ નોંધાવ્યું. સ્ટેલીને તરત જ તેને મંત્રીમંડળ ને સોવિયેટ કાઉન્સિલમાંથી અસ્તરફ કર્યો. ને પંદરમી બોલ્શેવિક પરિષદે વિરોધ પક્ષના દરેક સભ્યને દેશપાર કરવાનો નિર્ણય કરતાં ટ્રોટસ્કીનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો. એ સમાચાર મળતાં જ ટ્રોટસ્કીના સાથી અને શિષ્ય બેકીએ આપઘાત કર્યો. એના એક બીજા સાથી જુદોવે એની સામેના આરોપોમાં સાક્ષી બનવા કરતાં ઉપવાસ કરીને મરી જવું પસંદ કર્યું.

ટ્રોટસ્કીએ હવે શાંતિથી રશિયા તજી જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ સ્ટેલીને તેને કેદ કરીને આદમ-અટા મોકલાવી દીધો. તેની ઇચ્છા જર્મનીમાં રહેવાની છતાં જર્મની તેને રાખવાની ના પાડે છે કહી સ્ટેલીને તેને તુર્કસ્તાનના ગરમ વિભાગમાં ધકેલ્યો. ત્યાંથી નીકળીને તેણે નોર્વેમાં વસવાની ઇચ્છા દર્શાવી પણ નોર્વેની સરકારે તેનું રક્ષણ કરવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તેને ના કહી. તે પછી તેણે ફ્રાંસ-ઇંગ્લાંડને અરજી કરી પણ તે બંનેએ પણ તેને એક યા બીજા બહાને ના જ સંભળાવી. ટ્રોટસ્કીએ ઇંગ્લાંડ-ફ્રાંસના જે રાજનીતિજ્ઞો ને નામાંકિત પુરુષો રશિયામાં તેની બાદશાહી મહેમાનગત માણી ગયા હતા તેવા લેન્સદાર, સ્ટોડન, બ્રાઉન રસેલ, સીડની વેથ વગેરેને તાર કર્યા પણ કાંઈએ તેને આવકાર ન આપ્યો. ટ્રોટસ્કીને માનવજીવનની આ દશા પ્રત્યે કંપારી વફાદારી.

યુરોપ-એશિયાને સાંકળતા એક વિરાટ દેશનો એક સમયનો તાજલીન પતિ-આજે

તેને બિલવાને યુરોપજરમાં ક્યાંય સ્થાન ન મળ્યું. છેવટે દૂર રહેલા મેક્સિકોએ તેની વિનંતી સ્વીકારી, તેને વસવાને સ્થાન આપ્યું, પણ અતિથિનું સંરક્ષણ તો તેનાથી પણ ન જ થઈ શક્યું. ને ગયા આગરદમાં ખૂની હુમલાનો ભોગ બનીને એ અતિથિ એ જ ભૂમિ પર સૂતો.

તેના પ્રત્યે મૂઢીવાદી ને શાહીવાદી સંસ્થાઓને ને વ્યક્તિઓને કેટલું ઝેર હતું તેનો ખ્યાલ, જે બ્રિટીશ મંત્રી ચોર્સ્ટીન ચેમ્બરલેનના નામ પર નોંધાયલાં શબ્દો સાચા હોય તો, એક વાક્યમાંથી જ મળી રહે છે. તેમણે જીનીવામાં રશિયાનો તુરંજકાર કરતાં એમ કહેલું કહેવાય છે કે, “જે રશિયાએ દ્રોહરૂપીને હજી મારી નથી નાંખ્યો તેની સાથે હું વાત પણ કરવા નથી માગતો.”

હિંદી પ્રશ્નોમાં એને ખૂબ જ રસ હતો. રશિયાથી દેશનિકાલ થતી વખતે અભ્યાસ ને વાંચન માટે તે હિંદને લગતાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો સાથે લઈ ગયેલો, પણ અધવચ્ચે જ તે ચોરાઈ ગયાં. હિંદુ પ્રજાને તે જગતની સર્વોત્તમ પ્રજા તરીકે સન્માનતો. તેની આત્મકથા અને મૃત્યુના થોડા જ મહિના અગાઉ તેણે નામાંકિત હિંદી પત્રકાર ચમનલાલને આપેલી મુલાકાતના અહેવાલથી જણાય છે કે તેને હિંદી રાજ્યો, મહાત્માજી તથા હિંદની સવિનય ચળવળ પ્રત્યે યોગ્ય આદર નહોતો.

પરાજિત

દેવજી રા. મોઢા

દીવો થયો, જ્યોત તણી સરાગ
લીલા મંહી નિશ્ચય મેં નિહાળ્યોઃ
અંધાર ફેડી વિજયી બનીને
પ્રકાશનું શાસન થાપવાનો.
જૂઝે અકેલો નિજ નૈક હાથે
અંધારના સૈન્ય સહે, તથાપિ
જીતી ગયો દીપક જુદા માંહે
અંધારને સજ્જડ થાપ આપી.
એ હારનો ઘા નીવડયો અસહ્ય,
અંધાર ખૂણે જઈને છૂપાયો;
ધૂળે મળ્યા ભેઈ બધા ઉપાયો
શેયી રહ્યો અંતરમાં અતિશય !
એને હવે દીપક ઠારી નાંખતી
ભેલી રહી રાહ સમીર-ફૂંકની.

હાસ્ય બિન્દુ

આલિયા બેશી

સુંબઈના એક આલિશાન મકાનના પાંચમા માળે એક લેવ્ય ફોટોગ્રાફી-સ્ટુડિયોના દ્વાર પર ઘંટડી વાગી.

સ્ટુડિયોનો માલિક—અરે! યુસુફ, જરા બુઓ તો બહાર ફાળુ છે?

યુસુફે બહાર બેસું પણ કોઈ નજરે ન પડ્યું, જેથી ઠેક હેઠલે માળે ગયો. ત્યાં પણ કોઈ ન દેખાયું. તેથી સરિયામ રસ્તા પર ગયો. ત્યાં એક ગૃહસ્થ યુસુફ પ્રતિ તાકી ઊભા હતા. તેને મળી યુસુફ પાછો ઉપર આવ્યો અને માલિકને કહ્યું: ‘સાહેબ! ગઈ કાલે અહીંથી જે ગૃહસ્થ ફોટા પડાવી લઈ ગયો છે, તે ગૃહસ્થ પાછો આવ્યો છે, અને કહે છે કે મારે શેઠનું જલ્દી કામ છે માટે શેઠને નીચે બોલાવ.’

માલિક—શું તે તેને ઉપર આવવા ન કહ્યું?

યુસુફ—મેં તેને અહીં આવવા ધણા જ સમજાવ્યા હતા, પણ તે તમને જરૂરી કામ હોઈ જોવાની હઠ પકડી નીચે બેઠા છે.

માલિક પાંચમા માળેથી ઠેક નીચે જ્યાં પેલા ગૃહસ્થ ઊભા હતા ત્યાં રસ્તા પરે જ્યાં, અને હાથમાં હાથ મીલાવી બોલ્યા—‘કેમ શું કામ છે? ઉપર પધારોને.’

ગૃહસ્થ—નહિ. તમે પાડેલા ફોટાઓ ધણા જ ખરાબ છે, જેથી આપને પાછા આપવા, અને તેના પૈસા પાછા લેવા આવ્યો છું.

માલિક—ધણું જ સરસ! મને લાગે છે કે મારા કોઈ બેવકૂફ માણસે બૂલથી તમને ખરાબ પ્રીન્ટ્સ આપી દીધા છે, માટે તમે મહેરબાની કરી ઉપર આવો અને તમારા સારા, સ્વચ્છ અને સાફ ફોટાઓ લઈ જાઓ.

ક્લિક્ક હોવા છતાંયે માલિક ‘જેવા સાથે તેવા થઈ’ પેલા ગૃહસ્થને પગથિયાં દ્વારા ઠેક પાંચમે માળે લઈ ગયા પછી બોલ્યા—‘માફ કરજો! હું તમને બૂલથી ઉપર લાવ્યો છું. તપાસ કરતાં તમારા સારા ફોટાઓ કોઈ બેવકૂફે ખરાબ કરી નાખ્યા છે, જેથી જે ફોટાઓ તમને આપ્યા છે તે ખરાબર છે માટે મૂંગા હેઠા બિતરી જાઓ.’

[પેલા ગૃહસ્થ વીલે મોઢે પાંચમે માળેથી હેઠળ બિતરી રસ્તે પડી ગયા.]

x

x

x

ગામડિયો—[પાડેલી જખી જોયા પછી] જખી તો ઠીક પાડી છે, પણ મેં જે લુગડાં પર અત્તરની આખી બાટલી ચોપડી હતી તેની ગંધ આ ફોટામાં કાં ન આવે?

ફોટોગ્રાફર—[વિચાર કર્યા પછી] સાહે, એવો સુગંધી ફોટો બેઠતો હશે તો બે રૂપિયા વધુ પડશે.

ગામડિયો—શું તમે ધૂતવાની દુકાન માંડી છે? બાટલોની કિંમત દોઢ રૂપિયા છે ને તમે જખીના બે રૂપિયા માગો છો? શરમાતા નથી?

ફોટોગ્રાફર—હશે! બાપ સા’બ! ત્યારે દોઢ રૂપિયાની અત્તરની બાટલી બજારમાંથી લઈ આવો. હું તમને દોઢ રૂપિયામાં સુગંધી ફોટાઓ આપીશ.

[ગામડિયો બજારમાં અત્તરની બાટલી ખરીદવા ગયો. ત્યાં...]

ગામડિયો—આ બાટલીનું શું લેવું છે ?

કુકાનદાર—એ બાટલીના તમને ચાર રૂપિયા પડશે.

ગામડિયો—પેલો છખી તો દોઢ રૂપિયામાં પાડો આપે છે ને તારે આ બાટલીના ચાર રૂપિયા લેવા છે ? તું તો બહુ મોંઘો ભાઈ !

કુકાનદાર—[સ્મિત-હાસ્ય કર્યા પછી] ઠીક, લાવો ભાઈ દોઢ રૂપિયા.

[સુગંધીવાળા અત્તરની બાટલી ખરીદી ગામડિયો છખી પાડનારને ત્યાં ગયો.]

ગામડિયો—લ્યો આ બાટલી ! ને લાવો સુગંધીવાળા ફેટા !

ફેટાગ્રાફર—[ફેટાઝ ઉપર તેલ રેડ્યા પછી] લ્યો, આ સુગંધીવાળા ફેટા ને લાવો પટેલ દોઢ રૂપિયા વધુ !

ગામડિયો—અરે ! પણ ! આ છખી તો બગડી ગઈ ! મારો ચેરો પણ કળાતો નથી !

ફેટાગ્રાફર—તમારે તો સુગંધીવાળા ફેટાઓ બેઈ એ છીએ કે મોઢક ચહેરો !

[ખરાબ ફેટાઓ લઈ ગામડિયો રસ્તે પડ્યો.]

શોકલડી*

જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

[શ્યામ રંગ સમીપે ન બેસું—એ રાગ]

શોક્ય તણું સુખ હશે સાડું, મેં તો જાણ્યું સખી,	શોક્ય તણું ટેક
શોક્ય તણું સાલ એમ, પહેલાં કહેવાતું હશે;	
પણ આજ તો છે એ જ અતિ ખ્યાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૧
ખાડું કહેતી હોઉં તો તું, પૂછી જો ભણેલીઆને;	
કોઈ નહિ કહે છે નહાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૨
પૂછી જો વિનાદિનીને ને, પૂછી જો તું બકાને;	
બીજાઓએ એજ હશે ધાર્યું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૩
રોજ રોજ શોક્ય શોધી, વરવા ન જાય નાહી;	
લાગતું જો હોય એ અકાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૪
શોક્ય તણા સાહ્યાને, ઝૂંટવીને લેવો એ તો;	
બહાદુરીનું કામ છે કંઈ ન્યાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૫
મોટીબેન કહેતાં કેવું, મોઢું મલકાઈ જાય;	
મંથ જેવું એ ગળ્યું લાગનાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૬
સિદ્ધિ—બુદ્ધિની પેઠે, બે બાળુ બેસવાનું;	
ગણપતિના જેવું શોભનાડું—	મેં તો જાણ્યું ૦ ૭

* આ કાવ્યને, ભણેલ કે અભણ-નારીમાત્ર પ્રત્યેના સંપૂર્ણ સન્માન સાથે, એક 'કદાચ કાવ્ય' તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. તંત્રી

જૈન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો

[લે. પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, વડોદરા]

સાહિત્ય-પ્રેમી વિદ્યા-વ્યાસંગી સદ્ગુણાનુરાગી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્ય-પરિશીલન કરતાં સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર સમર્થ મહાકવિ કાલિદાસની ઉચ્ચ કવિત્વભરી સં. પ્રા. ગદ્ય-પદ્યમય મનોહર સરસ કૃતિયોનું ઊંડું અવગાહન કર્યું જણાય છે. હજાર વર્ષ કરતાં વધારે સમયથી કીર્તિશાલી એ મહાકવિનાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રૌઢ કાવ્યો અને નાટકોએ વિદ્યા-વિલાસી વિદ્વજ્ઞોનાં આકર્ષણ કર્યું છે. સંકટો વિદ્વાનોએ પ્રશંસા-પુષ્પો વેરતાં એનાં પદન-પાઠનો કરી-કરાવી વિનોદ સાથે વિવિધ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. ભારતવર્ષના અને પરદેશોના કેટલાય મર્મજ વિદ્વાનોએ એના પર ટીકા-ટિપ્પનીઓ કરીને તુલનાત્મક દષ્ટિએ તથા ખીજી રીતે તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. કેટલાય અભ્યાસીઓએ પોતાની કવિત્વશક્તિ ખીલવવા એમાંથી પ્રેરણા મેળવી હશે. મહાકવિ, કવિ-રાજ, કવિફલકિરીટ જેવાં મહત્ત્વભર્યા પદો જ્યાં ત્યાં જોને તેને માટે વાપરનારાઓને કવિ-કુલચુરુ મહાકવિ કેવા હોય ?-એનો ખ્યાલ કરાવ્યો હશે; કેટલાય કવિઓએ એ મહાકવિની ચાતુરી મેળવવા ઊંડાં ચિંતનો અને વિશિષ્ટ પ્રયત્નો કર્યા હશે, કેટલાય કવિઓએ એની સ્પર્ધા કરી કવિ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસો સેવ્યા હશે. કેટલાય નાટ્યકારોએ નાટકોની વિશિષ્ટ શૈલી શીખવા એ નાટકકારનાં નાટકો પર ગંભીર લક્ષ્ય આપ્યું હશે. શૃંગાર આદિ રસોના પ્રયોગો કેવા હોઈ શકે ? વ્યુત્પત્તિ, પ્રતિભા, પદ-લાલિત્ય, અર્થ-ગૌરવ કેવાં હોય ? ઉપમાદિ અલંકારો કેવી રીતે વપરાય ? મહાકવિ છટાથી માધુર્યથી વિવિધ વિષયોનું વિશાલ સરસ જ્ઞાન કેવી રીતે આપી શકે ? એ બધું શીખવા-સમજવા માટે પ્રસ્તુત મહાકવિની કૃતિયો કેટલાય અભ્યાસી વિદ્વાનોને ધણી ઉપયોગી થઈ પડી હશે. તેમના રસમય મેઘદૂતે તો વિવિધ સ્વરૂપમાં ૩૦-૪૦ જેટલા અભિનવ દૂતો રચાવવા પ્રેરણા આપી જણાય છે, જેમાં જૈન કવિઓનો પણ બહોળો ફાળો છે. જૈન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં વિવિધ સંસ્મરણો હજાર-આરસો વર્ષો જેટલાં જૂનાં છે. સમય, સ્થળ અને સાધનોની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેમાંનાં થોડાં-ધણાં ક્રમશઃ સૂચવવા અહિં પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

વિક્રમની ૭ મી સદીમાં

કવિ રવિકીર્તિ

સત્યાશ્રય (પુલકેશી ચાલુક્ય મહારાજ)ના પશ્ચિમ પ્રસાદને પ્રાપ્ત કરનાર શકાબ્દ ૫૫૬= વિ. સં. ૬૯૧ માં મનોહર જિનેન્દ્રભવન રચાવનાર વિદ્વાન રવિકીર્તિએ કવિતાદારા કાલિદાસ અને ભારવિ જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી.—એવો ઉલ્લેખ દક્ષિણ વીજપુર જિલ્લાના આયહોલી ગામના મેઘૂતી નામના જિનમંદિરના શિલાલેખમાં જણાય છે—

“યસ્યામ્બુધિત્રયનિવારિતશાસનસ્ય સત્યાશ્રયસ્ય પરમાસવતા પ્રણામમ્ ।

શૈલં જિનેન્દ્રમથનં મથનં મહિમ્નાં નિર્માણિતં મતિમત્તા રવિકીર્તિનેદમ્ ॥

૩૧૪ .. સુવાસ : ડીસેમ્બર ૧૯૪૦

येनायोजि न वैश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवैश्म ।

स विजयतां रविकीर्तिः कविताऽऽश्रितकालिदास-भारविकीर्तिः ॥

પચાશત્સુ કલૌ કાલે ષટ્સુ પદ્મશતેષુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મુખ્યજામ્ ॥”

(એ. ઇ. ૬)

વિક્રમની ૯ મી સદીમાં

કવિ જિનસેન, પાર્શ્વબ્યુદય

મહારાજ અમોઘવર્ષ(શક સંવત્ ૭૩૬ થી ૭૫૦ = વિ. સં. ૮૭૧ થી ૮૮૫)થી સન્માનિત થયેલા, આદિપુરાણ વગેરે રચનાર દિગંધર જૈન કવિ જિનસેને કવિ કાલિદાસના મેધદૂત કાવ્યનાં પદ્યોનાં સર્વ ચરણોને સમસ્યારૂપે લઇ, પાર્શ્વનાથ-ચરિત્રરૂપ અભીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી ૩૬૪ મંદાકાન્તા પદ્યોથી પાર્શ્વબ્યુદય નામનું સરસ કાવ્ય રચ્યું હતું, જે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. તેના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—

“इति विरचितमेतत् काव्यमावेष्ट्य मेघं बहुगुणमपदोषं कालिदासस्य काव्यम् ।

मलिनितपरकाव्यं तिष्ठतादाशशाङ्कं भुवनमवतु देवः सर्वदाऽमोघवर्षः ॥”

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં

સૌમદેવસૂરિ

નીતિવાક્યમૃત જેવા રાજનીતિના પ્રૌઢ ગ્રંથ રચનાર દિ. જૈન વિદ્વાન સૌમદેવસૂરિના મંશસ્વી યશસ્તિલક ચંપૂ (શક સં. ૮૮૧ = વિ. સં. ૧૦૧૬)માં કવિ કાલિદાસનું નામ અને તેની કૃતિમાંના ‘ પ્રતિબધ્નાતિ દિ શ્રેયઃ પૂજ્યપૂજાવ્યતિક્રમઃ । ’ જેવા અંશ ઉદ્ધૃત કરેલ જણાય છે (આ. ૪, ૫; નિ. સા. પૃ. ૧૧૩, ૨૬૧)

મહાકવિ ધનપાલ

જેમના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૦૫૫માં દિ. કવિ અમિતગતિએ ‘ સુભાષિતરત્નસંદોહ ’ વગેરે રચના કરી, તે પ્રખ્યાત વિદ્યાપ્રેમી માલવાના પરમાર મહારાજ મુંજ અપરનામ પાદપતિરાજે રાજસભામાં ‘ સરસ્વતી ’ ખિરદ આપી જેનો સત્કાર કર્યો હતો અને એ જ મહારાજદ્વારા રાજ્ય પર અભિષિક્ત થયેલા વાકમય-વિશારદ સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્વત્સલ મહારાજ લોજે જિનાગ્રમોમાં કહેલી કથાઓ સાંભળવા ઇચ્છા દર્શાવતાં તેમના વિનોદ માટે જેણે અદ્ભુત રસવાળો તિલકમંજરી નામની ગદ્ય કથા રચી હતી, તે જ. જૈન મહાકવિ ધનપાલે (અખ્યદેશના દેવર્ષિ દિજના પૌત્રે અને શાસ્ત્રજ્ઞ સર્વદેવના પુત્રે) કવિ વ્યાણભટ્ટની કાદંબરી કથા સાથે સ્પર્ધા કરતી ઉપર્યુક્ત કથાના પ્રારંભ (સ્લો. ૨૫)માં પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓનાં કવિત્વની પ્રશંસા કરતાં મહાકવિ કાલિદાસનું પણ સ્મરણ કર્યું છે—

“म्लायन्ति सकलाः कालिदासेनासन्नवर्तिना । गिरः कवीनां दीपेन मालतीकलिका इव ॥”

ભાવાર્થ:—દીવો પાસે રહેતાં જેમ કળાવાળી-ખીલેલી પણ માલતી(પુષ્પ)ની કળીઓ મ્હાન થઈ જાય છે-કરમાઈ જાય છે; તેમ [કવિ] કાલિદાસ સમીપ રહેતાં [ખીલ] કવિઓની કલાસુક્ત વાણી પણ ઝાંખી પડી જાય છે.

વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં

કવિ જિનવલ્લભસૂરિ

જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૫ માં શોધેલાં અને ૧૧૩૮ માં લખાવેલાં પુસ્તક (તાડપત્ર) ઉપલબ્ધ થાય છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૬૭ માં થયો હતો, તે વિધિ-મથ-પ્રવર્તક

જેન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો .. ૩૧૫

પ્રખ્યાત જિનવલ્લભસૂરિએ વિવિધ કાવ્યો, નાટકો અને અલંકાર ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેમાં મેઘદૂતનો નામ-નિર્દેશ મળે છે. સુમતિગણિએ વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ગણધરસાર્થ-શતક-ગૃહદ્વૃત્તિમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [વિશેષ માટે જુઓ ગા. ઓ. સિ. અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની અમ્હારી ભૂમિકા પૃ. ૨૦]

વિ. સં. ૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ સુધી વિદ્યમાન-વિ. સં. ૧૧૬૯ માં પદ્ધર થયેલા જિનદત્તસૂરિએ ઉપર્યુક્ત જિનવલ્લભ કવિની પ્રશંસા કરતાં અપભ્રંશ પદ્યમાં લોક-વર્ણિત કવિ કાલિદાસનું સ્મરણ કર્યું છે—

“કાલિયાસુ કઈ બાસિ જુ લોહિં વનિયદ તાવ જાવ જિગવલ્લહુ કઈ નાબનિયદ ॥”

[ચર્ચરી ગા. ૫ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી પૃ. ૪]

ભાવાર્થ:—સૂતકાળમાં થઇ ગયેલા કવિ કાલિદાસ, જેને લોકો વડે વર્ણવવામાં આવે છે; તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી જિનવલ્લભ કવિ (વિદ્યમાન) સાંભળવામાં આવ્યા નથી.

આચાર્ય હેમચંદ્ર; કાવ્યાનુશાસનમાં—

સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સ્વોપસ કાવ્યાનુશાસનની અલંકાર ચુકામણિવ્યાખ્યામાં કાવ્યનાં અનેક પ્રયોજનો-ફલોમાં યશસ્વ ફલ સૂચવતાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“યસસ્તુ(સ્તુ) કવેરેવ યત ઇયતિ સંસારે ચિરાતીતા

અપ્યય યાવત્ કાલિદાસાદયઃ સદ્દયૈઃ સ્તૂયન્તે કવયઃ ।”

ભાવાર્થ:—યશ સુકવિનો જ થાય છે; કેમકે આટલા મોટા સંસારમાં લાંબા વખત પૂર્વે થઈ ગયેલા હોવા છતાં પણ હજી સુધી કાલિદાસ વગેરે કવિઓ સદ્દયો(વિદ્વાનો) દ્વારા સ્તવાય છે.

ઉપર્યુક્ત અલંકારચુકામણિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિયો(રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત; અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય)માંથી ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

જેમ કવિ કાલિદાસે મહાકાવ્યથી રઘુવંશને, તેમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સં. પ્રા. ૬ચાત્રય મહાકાવ્યથી વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં ગુજરાતના રાજવંશ ચૌલુક્ય-વંશને કાર્તિથી અમર કર્યો છે.

વિક્રમની ૧૩મી સદીમાં

મહાકવિ રામચંદ્ર, નાટ્યદર્પણ-વિવરણમાં—

જેમણે ખાર રૂપકો (નાટક, પ્રકરણ, પ્રહસન વગેરે)નું સ્વરૂપ જણાવનાર નાટ્યદર્પણ જેવા ગ્રંથની રચના કરી એ વિષયની ન્યૂનતા જ દૂર કરી નથી; માળવાના મહારાજ ભુજની વિદત્-પરિષદ્દના વિદ્વાન ધનિક ધનંજયની કૃતિ દશરૂપક સાથે તેને સ્પર્ધામાં મૂકી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું છે, તે સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના પદ્ધર રામચંદ્રસૂરિએ અને ગુણચંદ્રે નાટ્ય-દર્પણના વિવરણમાં પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ અપાયેલ ૬૪ જેટલા નાટકો અથવા ગ્રંથોનાં ઉદાહરણોમાં કવિ કાલિદાસનાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશી નાટકોમાંથી અને રઘુવંશ, કુમારસંભવ મહાકાવ્યોમાંથી પણ અનેક ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેના ગુણ-દોષ પર વિચાર કર્યો છે. (વિશેષ માટે જુઓ ગા. ઓ. સિ.)

કવિ આસડ, મેઘદૂત-ટીકા

ભિલ્લમાલ(શ્રીમાલ) વણિકવંશના કટુકરાજના પુત્ર શ્રેષ્ઠ કવિ થઇ ગયા, જેનાં સુભાષિતોથી પ્રસન્ન થઈ રાજ-સભ્યોએ જેને ‘કવિ-સભા-શૃંગાર’ બિરૂદ આપ્યું હતું; તથા વિ. સં. ૧૨૪૮ માં જેણે રચેલા ઉપદેશકંદલી, વિવેકમંજરી જેવા ગ્રંથો પર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય બાલચંદ્રે વિસ્તારથી વ્યાખ્યાઓ રચી હતી; તે કવિ “આસડે મેઘદૂત મહાકાવ્ય

પર ટીકાફી સ્તેહના સિંચનથી કવિ કાલિદાસના યશફી દીપને દીપાવ્યો હતો?" પરંતુ દુર્ભાગ્યે હજી તે ટીકાનાં દર્શન થયાં નથી.

શિવનિધાનગણિના શિષ્ય મહિમસિંહગણિએ પોતાના શિષ્ય હર્ષવિજય માટે વિ. સં. ૧૬૬૩ માં રચેલી ખીજ ટીકા હ. લિ. જણાવ્ય છે.

નરેન્દ્રભક્ષરિ, અલંકાર-મહોદધિમાં—

ગૂર્જરેશ્વરના મહામાત્ય સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની અવ્યર્થનાથી નરચંદ્રસૂરિના શિષ્ય નરેન્દ્રભક્ષરિએ વિ. સં. ૧૨૮૨ માં રચેલા સાડાચારહજાર શ્લોકપ્રમાણુવાળા અલંકાર-મહોદધિ (ગા. ઓ. સિ.) ગ્રંથની વૃત્તિમાં કવિ કાલિદાસની કૃતિઓમાંથી રઘુવંશ, કુમારસંભવ કાવ્યો અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય નાટકોમાંથી ઉદાહરણો આપેલાં છે.

રવિપ્રભગણીશ્વરના શિષ્ય કવિ વિનયચંદ્રે રચેલી કાવ્યશિક્ષામાં, સદ્ગ્રંથ-નિર્માણ કરનાર કવિઓના નામોમાં કાલિદાસ તથા પ્રૌઢોક્તિમાત્રથી નિષ્પન્ન ઉપમાવાળામાં 'દીપિકા' કાલિદાસ એવો નિર્દેશ છે (જૂઓ પત્તનસ્થ જૈન ભાં. ગ્રંથ સૂચી ૧, ૪૯)

કવિ અમરચંદ્ર—

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ચૌદમી સદીના પ્રારંભમાં રાજ-માન્ય કવિ અરિસિંહે રચેલા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના સુકૃતસંકીર્તન કાવ્યના અંતમાં એ કવિ અમરચંદ્રે (કાવ્યકલ્પલતા, આલભારત, પદ્માનંદ મહાકાવ્યાદિ રચનાર, 'વેણીકૃપાણુ' બિરૂદ મેળવનાર, વીસલદેવની રાજ-સભામાં સમસ્યા-પૂર્તિથી સન્માન મેળવનાર રેઅમરે) સ્મરણ કર્યું છે કે—

“તાત ! હયાતગિરઃ સુતા મમ હતા હી ! કાલિદાસાદયો

નન્વેક્ષ્તુ ચિરાયુરસ્તુ જગતિ શ્રોત્વસ્તુપાલોડ્બુજા ।

માર્કણ્ઠઃ સ્ફુટમાશિષા શમવતામલ્પાયુરપ્યેષ યત્

ક્લ્પાયુર્જયતીતિ વાગ્-નિગદને ઘાતાડસ્તુ જાતાદરઃ ॥”

ભાવાર્થઃ—[સરસ્વતી (બ્રહ્મણી-બ્રહ્મપુત્રી) બ્રહ્માને પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે—]“હે પિતાજી ! ધણા ખેદની વાત છે—કે પ્રખ્યાત વાણીવાળા, કાલિદાસ વગેરે મહારા પુત્રો હણ્યા મૃત્યુ પામ્યા; હાલમાં એકજ વસ્તુપાલ પુત્ર છે, તે તે જગતમાં ચિર આયુષ્યવાળો થાઓ; જેમ આ સૂર્ય, અદ્ય આયુષ્યવાળો હોવા છતાં પણ ઋષિઓની આશિષ વડે કલ્પ-પર્યન્ત આયુષ્યવાળો જયવંત વર્તે છે.” એવી રીતે વાણી (સરસ્વતી દેવી)ના કથન પર વિધાતા આદરવાળા થાઓ.

વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ચર્યચરી(અપભ્રંશ કાવ્ય)ની વ્યાખ્યામાં ઉપાધ્યાય જિનપાદે પ્રાચીન પદ્યને ઉદ્ધૃત કર્યું છે કે—

“કવયઃ કાલિદાસાઘાઃ કવયો વયમપ્યમી । પર્વતે પરમાણૌ ચ વસ્તુસ્વમયોરપિ ॥”

કવિ આશાધર

વ્યાઘ્રેરવાલ(વધેરવાલ) વંશમાં થઈ ગયેલા સલ્લક્ષણના પુત્ર (દિ) કવિ આશાધર, જેમણે સાગાર, અનગાર ધર્મામૃત જેવા અનેક ગ્રંથો, ધારા, નલકન્થ (નાલજા) પુર વગેરેમાં વાસ કરીને આલવાના અનેક મહારાજાઓના રાજ્ય—સમયમાં રચ્યા હતા; તેને કવિમિત્ર ઉદયસેન મુનિએ ‘કલિકાલિદાસ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે—

“વ્યાઘ્રેરવાલવંશસરોજહંસઃ કાવ્યામૃતૌધરરસપાનસુતૃતગાત્રઃ ।

સલ્લક્ષણસ્ય તનયો નયવિશ્વચક્ષુર્ આશાધરો વિજયતાં કલિકાલિદાસઃ ॥”

૧ “આસઢઃ કાલિદાસસ્ય યશોવીપમવીપયત્ । મેષદૂતમહાકાવ્યે કીકાસ્નેહનિષેવનાત્ ॥”

—વિવેકમંજરી-વૃત્તિ-પ્રશસ્તિ

૨. આ કવિના વિશેષ પરિચય માટે કેઆદિશબ્દ-સમુચ્ચયની લેખકની પ્રસ્તાવના જોવી.

વિક્રમની ૧૪ મી સદીમાં

વિ. સં. ૧૩૬૧ માં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિના પ્રારંભમાં વિક્રમાદિત્યના પ્રબંધ સાથે મહાકવિ કાલિદાસની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કિવદન્તીરૂપ ગણેલો આશ્ચર્યકારી પ્રબંધ દર્શાવ્યો છે.

વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં

મુનિભદ્રસૂરિ, શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્યમાં—

પેરેજ પાતશાહ(ફીરજ તુગલક)ની રાજસભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર, વિ. સં. ૧૪૧૦ માં શાંતિનાથ-ચરિત મહાકાવ્ય રચનાર, પૃથ્વિગચ્છના મુનિભદ્રસૂરિએ તેના અંતમાં સૂચન કર્યું છે કે—

“જે સુશુદ્ધિમાન્ વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉક્તિયો (રઘુવંશ, કુમારસંભવ વગેરે)માં, તથા ભારવિ અને માધવંડિતનાં બંને કાવ્યો (કિરાતાબ્જનીય અને શિશુપાલવધ)માં અને શ્રીહર્ષની અમૃતમય સૂક્તિરૂપ નૈષધ મહાકાવ્યમાં પણ નિરંતર દોષોનું પ્રતિપાદન કરે છે; તે જ વિદ્વાનો ભગવાન્ શાંતિના ચરિતમાં રચાયેલાં વૃત્તોનું વિવર્ણન કરીને માત્ર ગુણોનું પ્રતિપાદન કરે છે.”^૧

“સૂરિઓ જેવી રીતે પ્રાથમકદ્વિપક (નવા શીખનાર) અભ્યાસીને નિરંતર વ્યુત્પત્તિની પ્રાપ્તિ થવા માટે ઉપયુક્ત મિથ્યાત્વયુક્ત ૫ કાવ્યોનાં વ્યાખ્યાન કરે છે, તેવી રીતે સમ્યક્ત્વ વાસિત વાસનાવાળા તેઓ આ શાંતિનાથ-જૈન ચરિતને સમગ્રવે, તો શું વાંછિત ન થાય?”

નેમિ-ચરિત કાવ્ય

સાંગણુના પુત્ર વિક્રમ નામના એક જૈન કવિ વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં અથવા તે પૂર્વે થયા જણાય છે. જેણે વિદ્વજનોના મનની પ્રીતિ માટે કવિ કાલિદાસના મેધદૂત કાવ્યમાંથી અંતિમ પાદો લઈ રાજમતીના દુઃખથી આર્દ્ર (કરુણરસમય) નેમિજિનના ચરિતથી પવિત્ર ૧૨૬ પદોવાળું કાવ્ય રચ્યું હતું, જે પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. ૧૭મી સદીના ગુજરાતી કવિ ઋષભદાસના પિતાનું નામ પણ સાંગણુ હોવાથી કેટલાક સાક્ષરો આ કવિને તેમના ભાઈ સમજતા હતા, પરંતુ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરામાં રહેલી વિ. સં. ૧૪૫૦ માં લખાયેલી આ કાવ્યની હ. વિ. પ્રતિ જોતાં આ ભ્રાન્તિ દૂર થઈ છે.

જૈનમેધદૂત

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં અંચલગચ્છના ગચ્છનાયકપદને પ્રાપ્ત કરનાર અને વિ. સં. ૧૪૭૧ માં સ્વર્ગવાસી થયેલા, અનેક કાવ્યો રચનાર અને અનેક પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠા-પ્રભાવના કરનાર મેરુતુંગસૂરિએ નેમિજિન ચરિતરૂપ નવીન જૈન મેધદૂતની રચના કરી તેને કવિ કાલિદાસના મેધદૂત સાથે સ્પર્ધામાં મૂક્યો છે, જેના પર તેમના શિષ્ય આચાર્ય શ્રીસરતે વિ. સં. ૧૪૯૧ માં અણહિલપાટક પાટણમાં વૃત્તિ રચી હતી; જે વૃત્તિનું સંશોધન પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર (વાગ્-વિલાસ) ના કર્તા ભાણિકચંદ્રસૂરિએ કર્યું હતું, તે ભાવનગરની જૈન આ. સભાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે.

૧ “યે દોષાન્ પ્રતિપાદયન્તિ સુધિયઃ શ્રીકાલિદાસોક્તિષુ

શ્રીમદ્ભારવિ-માધવપણ્ડિતમહાકાવ્યદ્વયેડપ્યન્વહમ્ ।

શ્રીહર્ષામૃતસૂક્તિનૈષધમહાકાવ્યેડપિ તે કેવલં

યાવદ્વૃત્તવિવર્ણનેન ભગવચ્છાન્તેશ્ચરિત્રે ગુણાન્ ॥”

(ય. વિ. ગ્રં.)

૨ “તદ્દુઃખાર્દ્ર પ્રવરકવિતુઃ કાલિદાસસ્ય કાવ્યાદન્ત્યં પાદે સુપદરચિતાન્મેધદૂતાદ ગૃહીત્વા ।

શ્રીમદ્દેવેશ્ચરિતવિશદં સાજ્ઞણસ્યાજ્ઞજન્મા ચક્રે કાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયે વિક્રમાદ્યઃ ॥”

(નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુ. ૨)

વિક્રમની ૧૫ મી સદીમાં થયેલા જણાતા ગ્રંથકાર દ્વેષકરે મહારાષ્ટ્રભાષામય ચરિત્રના આધારે રચેલ સિંહાસનદ્વાનિશિકા (બત્રીશ પૂતળીની વાર્તા) નામની સં. ગદ્ય-પદ્યમય કથામાં જણાવ્યું છે કે—“વિક્રમાદિત્યની રાજ-સભામાં સાહિત્યશાસ્ત્રના પારંગત કાલિદાસ વગેરે અનેક સુકવિઓ પોતાનાં ચમત્કારવાળાં નવાં નવાં કાવ્યોવડે રાજાની સ્તુતિ કરતા વિનોદ કરતા હતા.”

કવિ જયશેખરસૂરિ, જૈન કુમારસંભવ

જૈન શ્વે. અંચલગચ્છના મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ૩ મુખ્ય શિષ્યોમાં જયશેખરસૂરિ એક સમર્થ કવિ થઈ ગયા; જેમણે પ્રબોધ ચિંતામણિ, ઉપદેશ-ચિંતામણિ (વિ. સં. ૧૪૩૬), ધમ્મિલ-ચરિત્ર (વિ. સં. ૧૪૬૨) વગેરે અનેક છટાદાર કાવ્યો રચ્યાં છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ગ્રંથો સિવાય ત્રિલુપનદીપક^૧ પ્રબંધ જેવી અનેક ભાષાકૃતિયો પણ રચી છે; તેમણે યુગાદિ દેવના પુત્ર ભરત(કુમાર) ચક્રવર્તીના ગંભવરૂપ જૈન^૨ કુમારસંભવ કાવ્ય રચી કવિ કાલિદાસના કુમારસંભવ કાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરી છે. તે કાવ્ય પર વિ. સં. ૧૪૮૨ માં તેમના શિષ્ય ધર્મશેખરે ટીકા રચી છે, તેમાં તેણે ગુરુની ઉપર્યુક્ત ૪ મુખ્ય કૃતિયોનું સૂચન કર્યું છે.^૩

શીલ-દૂત

બૃહત્પાગચ્છના નાયક ભટ્ટારક રત્નસિંહસૂરિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ચારિત્રસુંદર ગણિ, કવિ થઈ ગયા કે જેમણે આચારોપદેશ, મહીપાલ-ચરિત્ર, કુમારપાલ-ચરિત્ર કાવ્ય વગેરે અનેક રચનાઓ કરી છે, તેમણે વિ. સં. ૧૪૮૭ (૪) માં રત્નભતીર્થ (ખંભાત)માં મેઘદૂત કાવ્યનાં પ્રત્યેક પદોનાં અંતિમ ચરણોને સમસ્યારૂપ લઘ્વ સ્થૂલભદ્રના શીલ-પ્રસંગરૂપ અભીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી ૧૩૧ પદોમાં શીલદૂત નામનું સમસ્યામય લલિત કાવ્ય રચ્યું હતું,^૪ જેમાં પ્રાર્થના કરતી પ્રિયતમા કોશાને પ્રતિબોધ આપતાં ચુંગારને વૈરાગ્ય-શાંતરસમાં અપૂર્વ છટાથી વાળ્યો છે. જે ય. વિ. ગ્રંથમાળાદ્વારા સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે.

૧ ત્રિ. ઠી. પ્રબંધની પ્રસ્તાવનામાં અગ્રહે કવિનો વિશેષ પરિચય કરાવ્યો છે.

૨ “કવિચક્રધરઃ શ્રીમાન્ સૂરિઃ શ્રીજયશેખરઃ । નાપિ વેદા વિદ્યાતું યત્કવિરવગ્ગનાં વિભુઃ ॥

પ્રબોધચિન્તામણિરદ્ભુતસ્તથોપદેશચિન્તામણિરર્થેશલઃ ।

વ્યધાયિ યૈર્જૈનકુમારસમ્ભવાભિધાનતઃ સૂક્તિસુધાસરોવરમ્ ॥”

[ધમ્મિલ ચરિત્રની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં શ્લો. ૭, ૮]

૩ “શ્રીમદ્ધલ્લગચ્છે શ્રીજયશેખરસૂરયઃ । ચત્વારસ્તૈર્મહાગ્રન્થાઃ કવિશકૈર્વિનિર્મિતાઃ ॥

પ્રબંધચોપદેશચ ચિન્તામણિકૃતોત્તરૌ । કુમારસમ્ભવં કાવ્યં ચરિત્રં ધમ્મિલસ્ય ચ ॥”

૪ “શિષ્યોઽમુષ્યાંચિલ્લુબ્ધમુદે દક્ષમુહ્યસ્ય સૂરેઃ

ચારિત્રાદિર્ધરણિવલયે સુન્દરાલ્યાપ્રસિદ્ધઃ ।

ચક્રે કાવ્યં સુલલિતમહો ! શીલદૂતાભિધાનં

નન્યાત્ સાર્ધં જગતિ તદિદં સ્થૂલભદ્રસ્ય કીર્ત્યા ॥

પ્રજ્ઞે રજ્જૈરતિકલતરે સ્તમ્ભતીર્થાભિધાને

વર્ષે દર્ષાજ્જલધિ-ભુજગામ્ભોધિ-ચન્દ્રે પ્રમાણે ।

ચક્રે કાવ્યં વરમિહ મયા સ્તમ્ભનેશપ્રસાદાત્

સદ્ધમિઃ શોધ્યં પરહિતપરૈસ્તદોષૈરસાદાત્ ॥૧૩૧॥”

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

રઘુવંશ-ટીકાઓ

૧ જિનપ્રભસૂરિની પરંપરામાં થયેલા જે વાચનાચાર્ય આશિત્રવર્ધને વિ. સં. ૧૫૦૫ માં સિન્દૂરપ્રકર કાવ્ય પર, વિ. સં. ૧૫૧૧ માં નૈષધકાવ્ય પર અને શિશુપાલવધ કાવ્ય પર વિસ્તૃત ટીકાઓ રચી હતી, તેમણે શ્રીમાલવંશી શાહ સાલિગના પુત્ર અંશકમંદલની અભ્યર્થનાથી કવિ કાલિદાસના રઘુવંશ કાવ્ય પર શિશુહિતૈષિણી નામની ૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ ટીકા રચી હતી, જેની હ. લિ. પ્રતિ વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં અને અન્યત્ર પણ વિદ્યમાન છે.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં વિદ્યમાન સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર 'રાજાનો દદતેસૌહ્યમ્' પદના ૮ લાખ અર્થો કરનાર કવિ સમયસુંદરે અર્થલાપનિકા નામની વૃત્તિ તથા ગુણવિનયે (વિ. સં. ૧૬૪૬ માં) ઉ. કવિ શાંતિચંદ્ર-શિષ્ય, ઉ. રત્નચંદ્રે, ક્ષેમહંસે, વર્ષમેરુ-મહીમેરુએ, શ્રીવિજયગણિએ અને સુમતિવિજયે પણ રઘુવંશ પર વૃત્તિયો, અવચૂરિ, આલાવબોધ વગેરે રચેલાં છે, જે હ. લિ. પ્રતિયોમાં મળી આવે છે.

શ્રી વિજયગણિએ કુમારસંભવ પર પણ વૃત્તિ રચી જણાય છે.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં

હીરવિજયસૂરિના અભ્યાસમાં

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સાર્વભૌમ મોગલ શહેનશાહ અકબરને પ્રતિબોધ આપી તેના વિજ્ઞાન સામ્રાજ્યમાં-સર્વ દેશોમાં પ્રત્યેક વર્ષમાં ૬ મહિનાથી વધારે વખત અમારિ ફરમાનોદ્વારા જીવ-દયા પળાવનાર, 'જગદ્ગુરુ' બિરૂદ મેળવનાર સુપ્રસિદ્ધ હીરવિજય સૂરિએ (પૂર્વનામ હીરહર્ષગણિએ) નિન્નમશાહના દેવગિરિ (દોલતાબાદ)માં વિદ્યાભ્યાસ કરતાં રઘુવંશ, કુમારસંભવ, મેઘદૂત વગેરે કાવ્યોમાં પણ વિશેષવિદ્યા-રહસ્યજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી હતી-એમ કવિ દેવવિમલે રોપણ હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્ય (સર્ગ ૬, શ્લો. ૬૨) ની વ્યાખ્યામાં સૂચિત કર્યું છે.

કવિ હેમવિજય, વિજય-વંશ (પ્રશસ્તિ)

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં પાર્શ્વનાથ-ચરિત (વિ. સં. ૧૬૩૨), કથારત્નાકર (વિ. સં. ૧૬૫૭) વગેરે કાવ્યો રચનાર તપાગચ્છના કવિ હેમવિજયગણિએ કવિ કાલિદાસના રઘુવંશ કાવ્ય સાથે સ્પર્ધા કરતું, હીરવિજય, વિજયસેન વગેરે સૂરિના વંશને વર્ણવતું વિજયવંશ અપરનામવાળું વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય ૧૬ સર્ગ સુધી રચ્યું હતું. તેમના સ્વર્ગવાસથી અપૂર્ણ રહેલા એ કાવ્યને તેના વ્યાખ્યાકાર (વિ. સં. ૧૬૮૮) ગુણવિજયગણિએ આક્રીના પાંચ સર્ગો રચી પોતાના કાવ્ય-વિદ્યાગુરુના ઋણરૂપે એ કાવ્યને પૂર્ણ કર્યું હતું. તેની વ્યાખ્યામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

“—કાલિદાસાદિકવિકીર્તિલુપ્તાકાવ્યકલાકલાપકેસરિકિશોરક્રીડનકન્દરઃ પષ્ટિતઃ શ્રીદેવવિજયગણિસંજ્ઞકઃ કવિપુરન્દરઃ શ્રીગુરુગુરુતરમક્તિવ્યક્તિપ્રરૂપકઃ શ્રીહીરવિજયપ્રમૃતિમદારક-ત્રિકાવદાતકદમ્બકનિરૂપકઃ શ્રીરઘુવંશદેશીયતયા વિજયવંશપરંપર્યાધારકઃ વિશ્વવિશ્વાવલયર્થતિ-ચતુરચેતસ્ત્વમત્કારકારકઃ વિજયપ્રશસ્તિનામકં કાવ્યં કર્તુમુપચકમે ||”

૧. આ વિદ્વાન્ના વિશેષ પરિચય માટે આ લેખકનો ગ્રંથ 'જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' જુઓ.

વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં

ઇંદુદૂત

વિક્રમની ૧૭ મી સદીના છેલ્લા ચરણમાં અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિવિધ વિષયોમાં, વિવિધ ભાષામાં એ લાખ શ્લોકપ્રમાણુ વિશિષ્ટ રચના કરનાર બહુશ્રુત મહો-પાખ્યાય 'વિનયવિજયે તપા-ગણપતિ (ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિ? વિ. સં. ૧૭૦૧ (?)માં) તરફ જોધપુર(મારવાડ)થી સૂરત ઇંદુને દૂત તરીકે મોકલ્યો હતો. કવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની પદ્ધતિએ રચેલા ૧૩૧ પદ્યોવાળા એ ઇંદુદૂત કાવ્યમાં જોધપુર, સુવર્ણગિરિ (સોનગિર), જલોર, શિરોહી, આખૂ, અચલગઢ, સિદ્ધપુર, સાબ્રમતી, રાજદ્રંગ (અહમ્મદાવાદ), વટપદ્ર (વડોદરા), ભૂગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વગેરે સ્થળોનું પ્રાસંગિક સુંદર વર્ણન કર્યું છે. નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુ. ૧૪માં એ કાવ્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે.

ચેતોદૂત

પોતાનું નામ સ્પષ્ટ જણાવ્યું ન હોવા છતાં 'પરમાનન્દ' નામવાળા જણાતા એક જૈન કવિએ મેઘદૂતનાં અંતિમ પાદોદ્ધારા ચિત્તને દૂત બનાવી પોતાના પૂજ્ય ગુરુ તરફ મોકલવાના સંદેશરૂપ અભીષ્ટ વિષયમાં પાદ-પૂર્તિ કરી ગુરુના ગુણોનો પરિચય કરાવતું 'ચેતોદૂત' નામનું નવું કાવ્ય રચ્યું છે, જે ભાવનગરની જૈન આત્માનંદ સભાદારા પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

“સન્તિ શ્રીમત્પરમગુરવઃ સર્વદાસપિ પ્રસન્નાસ્તેષાં શિષ્યઃ પુનરનુપમાત્યન્તમકિપ્રણુઃ ।

તન્માહારમ્યાદપિ જઘમતિર્મેઘદૂતાન્ત્યપાદસ્વેતોદૂતામિધમમિનવં કાવ્યમેતદ્ બ્યષત્ ॥”

મેઘદૂત-સમસ્યાલેખ

તપાગચ્છમાં સમર્થ વિદ્વાન્ ઉપાખ્યાય મેઘવિજય થઈ ગયા, જેમણે માધકાવ્ય, અને મેઘધકાવ્યની પાદપૂર્તિરૂપ તથા સપ્તસંધાન જેવાં કાવ્યો રચ્યાં છે; અને મેઘમહોદય (વર્ષ-પ્રબોધ), હસ્તસંજ્વન જેવાં જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવા વિષયો પર વિદ્વાતાભરી પ્રૌઢ રચના કરી છે; તેમણે કવિ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનાં સર્વ (૧૩૧) પદ્યોનાં અંતિમ ચરણોને સમસ્યારૂપ સ્વીકારી પોતાના અભીષ્ટ વિષયમાં પાદપૂર્તિ કરી છે. ઐતરંગાખાદ(દક્ષિણ)માં પોતાની ચાતુર્માસ-સ્થિતતા થતાં ત્યાંથી દેવપત્તન(પ્રભાસ પાટણ, કાઠિયાવાડ)માં રહેલા પોતાના ગચ્છનાયક વિજયપ્રભસૂરિ (ગચ્છનાયકપદ વિ. સં. ૧૭૧૦માં વૈ. શુ. ૧૦)ને ઉદ્દેશી કાવ્યરૂપે રચેલ વિતાપિ સંદેશ-લેખને મેઘવિજયે મેઘ-દૂત દ્વારા પાઠવ્યો છે, તેમાં ગુરુના પરિચય સાથે તે તે સ્થળોનો પણ પરિચય કરાવ્યો છે. એ 'મેઘદૂત-સમસ્યાલેખ' ભાવનગરની જૈન આત્માનંદ સભાદારા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તેના અંતમાં સંક્ષેપમાં સૂચન છે કે—

“માધકાવ્યં દેવગુરોર્મેઘદૂતં પ્રમપ્રભોઃ । સમસ્યાર્થ સમસ્યાર્થ નિર્મમે મેઘપખિન્નતઃ ॥”

એવી રીતે દિગંબર કવિ વાદિચંદ્રે રચેલ વાયુ (પવન)દૂત (નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૩, શ્લો. ૧૦૧) જેવાં બીજાં અનેક કાવ્યો રચાયેલાં મળી આવે છે. મહાકવિ કાલિદાસનાં મેઘદૂત વગેરે કાવ્યોનું અને નાટકાદિ સાહિત્યનું એ રીતે મહત્ત્વ, વિશિષ્ટત્વ દર્શાવતા જે જે વિદ્વાન્ કવિઓએ એ મહાકવિ પ્રત્યે ઉચ્ચ આદર દર્શાવ્યો છે; મહાકવિના માર્ગને અનુસરનારા તે તે કવિઓનાં સુસંસ્કારી પ્રતિભાભર્યા ભિન્ન ભિન્ન સદ્ભાવભર્યા અભિનવ કાવ્યો તરફ પણ સાક્ષરો સમુચિત આદર દર્શાવે, તેમની કવિત્વશક્તિને અને તેમના નિર્દોષ પવિત્ર ભાવોને સમજવા ઔદાર્યભર્યું સૌજન્ય દર્શાવે—એમ ઇચ્છીશું.

૧. આ કવિના વિશેષ પરિચય માટે 'સુવાસ'માંની અગ્રહારી લેખમાળા વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો' જુઓ.

તિબેટની ચમત્કારિક સંસ્કૃતિના—

અવશેષ

૨.

પૌર્વાત્ય—એ શબ્દના સ્મરણ સાથે જ મારાં અંગેઅંગમાં એક મધુર ઝણઝણાટી પ્રસરી જાય છે. મને થાય છે કે હું એ ભૂમિમાં જન્મ્યો હોત તો કેવું સાઈ. સાત સાત હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ જે સ્વર્ગની સ્પર્ધા કરતી, જેને આંગણે સંસ્કારની નિર્મળ સરિતાઓ વહતી, જેની ગોદ જગતના એક એક ધર્મપ્રવર્તકને મીઠી લાગી છે; વિજ્ઞાન તેના વિશુદ્ધ રૂપમાં જ્યાં આજ કરતાં પણ અધિકતર ખીલ્યું હતું—તે ભૂમિ ને તે યુગનો હું વારસ હોત તો માઈ હૃદય પ્રતિદિન પુલકિત રહેત.

હું એક યુરોપવાસી છું. અમારાં વૈજ્ઞાનિક યંત્રોએ મારાં નેત્રની રાશની વર્ષો થયાં હરી લીધી છે. આ ભૂમિના ધમંડથી માઈ હૈયું ઊઠી રહ્યું છે. પૌર્વાત્ય ભૂમિની કોઈક દિલહર શાંત ગિરિમાળામાં પૂર્વના ઋષિવરોની જેમ જીવનના આકી દિવસો વીતાવવાનાં હું સ્વપ્ન સેવું છું.

ને એક સવારે મને સમાચાર મળે છે કે તિબેટની ગિરિકુળેમાં હજી એવા ઋષિવરો વસે છે કે જેમની પાસે એમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો જળવાઈ રહ્યા છે, જેમનું વૈદકીય જ્ઞાન અદ્ભુત છે. નેત્રની ઓલવાયલ રાશનીને ચેતાવવાનું તો શું પણ કોઠ, કંઈરાગ કે ક્ષય જેવાં જીવલેણ દર્દોને મીટાવવાનું પણ એમને માટે સહેજ છે.

માઈ મન રામાંચ અનુભવે છે. તિબેટ: આધુનિક સંસ્કૃતિની ઈદ્રિજળથી અળગો રહેલો જગતભરનો એક માત્ર દેશ—જ્યાં તાર નથી, ટેલીફોન નથી, આગગાડી નથી, છાપાંઓ નથી, કન્યાશાળાઓ નથી—તેનાં દર્શન માટે હું ઉત્સુક બનું છું. પૌર્વાત્ય પ્રેમના કારણે મને એ ભૂમિનો કેટલોક પરિચય તો છે. તે પરિચયનો ઉપયોગ કરી મારી આંખોનું નૂર પાછું મેળવવાની અને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિના અવશેષોને મજરે નિહાળવાની મારામાં તાલાવેલી જન્મી છે.

મિત્રોની મદદથી હું તિબેટની સરહદ—સોમુ ખીણ પર પહોંચું છું. તિબેટની પ્રજા જસસોને કે કુટિલ સ્વાર્થીઓને તરત ઓળખી જાય છે ને તેવા પુરુષો એ ભૂમિમાંથી પાછા પણ નથી ફરતા. પણ જેમનામાં જિજ્ઞાસા, શાંતિ ને સહુભાવ હોય છે તેમને તેઓ સત્કારે છે, તેઓને ત્યાં મિત્ર પણ મળી રહે છે. મને પણ એવા એ તિબેટિયન મિત્રો મળી ગયા. તેમણે મને આંખોની રાશની ફરી બક્ષી શકનાર સંન્યાસી ઝોર્મોનું નામ ને તેના નિવાસ-સ્થળનો પત્તો આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ તેઓ મારા સાથી બન્યાં.

અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠીને અમે પર્વતમાળાઓથી વીંટળાયલ ગાંધેના મઠમાં પહોંચ્યા. ત્યાંના મઠાધિપ ચંદુએ અમને દૂર રહેલા સંન્યાસીના નિવાસસ્થળનો વિગતવાર પરિચય આપતાં કહ્યું, “એ મહિના સુધી તમને તેમની મુલાકાત મળવાનો સંભવ નથી.”

મેં એક દર્દભરી આહ નાંખી. ને તે આહના ઉત્તરમાં હોય તેમ ચંદુના એક યુવાન શિષ્યે પોતાનાં મુખ-મસ્તક વાદળી રંગના એક રેશમી રૂમાલથી ઢાંકી દીધાં; ચંદુએ અમને મૂક શાન્તિ રાખવા કહ્યું; યુવાન સાધુએ મસ્તક ધૂણાવ્યું ને થોડી પળ પછી સંન્યાસી ઝર્મો પોતે જ બોલતો હોય તેમ તેણે ચંદુને કંઈક કહ્યું. ચંદુએ અમને કહ્યું કે ઝર્મોએ મને તરતમાં મુલાકાત આપવાનું કબૂલ્યું છે. આંખોમાં નૂર ન હોવાથી આ બધી ક્રિયાની કેટલીક વિગતો તો પાછળથી મેં મિત્રો પાસેથીજ જાણેલી.

ઝર્મોને મળવાને અમે ગાર્યેથી આગળ વધ્યા, ત્યારે અમને સહીસલામત પહોંચાડવાને ચંદુ અને યુવાન સાધુ પણ અમારી સાથે જોડાયા. ચારેક કલાકની પાર્વતીય મુસાફરી પછી અમે સંધ્યાએ રાંડુ લાધા નામે રથળે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના મઠમાં અમને ખોરાક-પાણી અપાયાં અને મંદિરમાં ભુક્તી લવ્ય મૂર્તિની સમીપમાં જ અમારે માટે સૂવાની વ્યવસ્થા થઈ. આ રથળે પણ યુવાન સાધુએ પ્રથમની જેમ ઝર્મોની સાથે દૂરથી વાતચીત કરી ને ઝર્મોએ અમને મધ્યરાત્રે પોતાની યુક્તિમાં આવવાનું આમંત્રણ આપતાં અમે તે સમયે ત્યાં પહોંચ્યા.

ઝર્મોએ અમારી સાથે મીઠાશથી વાતચીત કરી. તે વાતચીત પરથી મને એમજ લાગ્યું કે આ ઋષિ અહીં ખેડાં ખેડાં આખા જગતને ને તેમાં ચાલતી ક્રિયાઓને જોઈ શકે છે; દૂર દૂર રહેલા તેના શિષ્યોની સાથે વાતચીત કરી શકે છે. તેણે મારી આંખો પર, પવિત્ર અક્ષરોથી ને કાઈ અગમ્ય તેજક્રિયાથી મંત્રેણું પાણી છાંટ્યું. ને એ રીતે ત્રણ દિવસ પાણી છંટાતાં મારી આંખોની રેશની પુનઃ ઝગમગી ઊઠી; હું અંધ મટીને દેખતો બન્યો.

ઝર્મોનો સહવાસ મને ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મને પ્રાચીન તિબેટ અને હિંદની વિજ્ઞાનસિદ્ધિની અદ્ભુત વાતો સંભળાવી. તેને લગતા કેટલાક અતિ પ્રાચીન ગ્રંથો હજી પણ તિબેટના ભુદ્ધમંદિરોમાં જળવાઈ રહેલા છે. રેશમ જેવાં ધેરાં-ધીળાં પાનાંઓ પર સોનેરી અક્ષરે લખેલા એ ગ્રંથો ભૂતકાલીન તિબેટની મનેહર કલાનું દર્શન કરાવે છે. તે ગ્રંથોના ઉકેલની ભાષા અધિકારી લામાઓને જ શીખવવામાં આવે છે. ઝર્મો પાસે પણ એવી ત્રણેક પ્રતો હતી. મારામાં તેને તે અંગે પવિત્ર જિજ્ઞાસા જણાતાં તેણે મને તે પ્રતોમાંથી, અતિ ગુપ્ત નહિ એવા, કેટલાક વિભાગો વંચાવવા માંડ્યા.

તે વાંચનમાં એક રથળે વજનને ઓછું કે વધતું કરવાનો પ્રયોગ આવ્યો. મને એના પર પૂરતી શ્રદ્ધા ન ઓઠી. ઝર્મોએ એ પ્રયોગ મને નજરે બતાવવાનું વચન આપ્યું.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં ઝર્મો મને સમીપમાં જ પડેલા એક વજનદાર પત્થર નજીક લઈ ગયો. તેણે મને તે પત્થર ઊંચકી આશરે તેનું વજન જણાવવાનું કહ્યું. મેં જોરપૂર્વક એ પત્થરને અદ્ધર કરી તેનું વજન સવાએક મણ જેટલું હોવાનું જણાવ્યું. તેણે તરતજ પોતાના ઝખ્ખામાંથી ધાતુની એક નાની સીસી કાઢી. ને તે સીસીમાંના તેલ જેવા પ્રવાહીમાં ત્રાંખાનો તાર બોળી તેને પત્થર પર ફેરવ્યો. થોડીક પળ બાદ તેણે મને તે પત્થર ફરી ઊંચકવા કહ્યું. મેં તે પત્થરને રમકડાની જેમ ઊંચકી લીધો ને તેનું વજન મને અક્ષરે કરતાં બધું કંઈક ઓછું લાગ્યું. હું આ કરામતથી આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ ઝર્મોએ કહ્યું:

“એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી. જે આકર્ષણશક્તિ પદાર્થોને વજનશીલ બનાવે છે તે આ ક્રિયાથી થોડાક સમયને માટે સુષુપ્ત બની જાય છે.”—ને થોડાક સમય બાદ હું એ પત્થરને ફરી ઊંચકવા ગયો તો તે મને અગાઉની જેમ સવા મણ જેટલો જ જણાયો.

કેટલાક મહિના ઝમોની સાથે ગાળી હું મોડેમો લાધા પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધીશ પેઠુ લામા સાથે પણ મારે મીષ્ટ સંબંધ બંધાયો. એક સમયે તે મને એક અદ્ભુત ગ્રન્થ બતાવતો હતો. તે વખતે અચાનક કંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તેણે પોતાના ઝળ્યામાંથી એ ઇંચના વ્યાસની ને આઠેક ઇંચની લંબાઈની એક ભૂંગળી કાઢી. તેની એક બાજુના ઢાંકણને ખોલી નાંખી તેણે તે ભૂંગળીને પોતાના કાન પર ધરી. તે પછી બીજું ઢાંકણ ખોલી તે તે ભૂંગળીમાં કંઈક બોલ્યો. પછીથી તેણે શું કર્યું તે સંબંધી મેં ખુલાસો પૂછતાં તે બોલ્યો કે ૨૦૦ માઈલ દૂર રહેલા ઝગન એરા પર્વત પરના મહાધિપતિ એવા પોતાના નાના ભાઈ એ તેને અધ્યાત્મ—વિષય પર કંઈક પ્રશ્ન પૂછેલો ને તેણે તેનો ઉત્તર આપ્યો. પાછળથી મેં ઝમોને જ્યારે આની કરામત પૂછી ત્યારે તે બોલ્યા:

“એ તો એક સામાન્ય યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે. તેને અમે ‘સંદેશવાહક યંત્ર’ ના નામે ઓળખીએ છીએ. એવાં યુગલ-યંત્રો સહેજે તૈયાર થઈ શકે કે જેમાં એકમાંથી નીકળેલો ધીમે પણ અવાજ જગતના કોઈ પણ ભાગમાં રહેલા તેના બીજા જોડીદાર દ્વારા સાંભળી શકાય.”

તિબેટના ભુદા ભુદા ભાગો જોઈ લેવાની પ્રત્તિભાવે હું એક પ્રસંગે ગોથો લાધામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના મહાધિકારી લામા સાથે પૌર્વાત્ય વિજ્ઞાનશક્તિની વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું કે, “દુસ્મનોના સામના વચ્ચે પણ અમારા પૂર્વજો શોડાજ દિવસોમાં સાગરો પર સેતુ બાંધી શકતા.”

આ વાત પર શ્રદ્ધા ન બેસતાં તેણે મને વેલનું એક નાનું મૂળ બતાવી તેને રાસાયણિક દ્રવ્યોથી ભરેલા માટીના એક કુંડમાં મૂકી દીધું. બીજે દિવસે એ મૂળ લઈ તેણે તે બે ખડકોની વચ્ચે આવેલ ત્રીશ ફૂટ પહોળા એક ઝરણુને કાંઠે ઊંડું રોપ્યું. બીજા વાળ્યાને અડધો કલાક માંડ થયો હશે એટલામાં તો તે જ્યાં વાવેલું ત્યાંથી ઝડપથી ઊગી નીકળતી વલો આસપાસ પથરાઈને નવાં મૂળ નાંખવા લાગી. લામાએ મને તે વેલોને એકબીજામાં પરાવવાની સૂચના કરી. તે પ્રમાણે કરીને અમે પાછા ફર્યા. તે પછી પાંચેક દિવસ સુધી હું તે વેલોને બેહદ સંખ્યામાં આસપાસ પથરાઈને સામા ખડક સામે ધસતી જોઈ રહ્યો. ને એક અઠવાડિયામાં તો એક સુંદર પૂલ થઈ ગયો. એ પૂલ પર લામાએ પાસેના ગામડાનાં સાત-આઠ માણસોને નાચકૂદ કરવાનું સૂચવી મને તેની અભેદતા બતાવી. આ સમયે રામાયણમાંનો સેતુબંધનો પ્રસંગ મારા મનમાં તરી આવ્યો. હું આ પૂલ સામે આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને જોઈ જ રહ્યો.

“એમાં અપૂર્વ કંઈ જ નથી” લામાએ મારા સામે જોઈ હસીને કહ્યું, “અમારા પાસે એવી તો અગણિત વિદ્યાઓ છે. પણ અમે સ્વાર્થમાં એનો ઉપયોગ નથી કરતા, કુપાત્રનો એને સ્પર્શ નથી થવા દેતા. તમારી મર્યાદાહીન વિજ્ઞાનશક્તિ તમારા પર સંહારની આગ વર્ષાવશે, અમારે મન અમારી આ શક્તિ માતા છે. અમે ધારીએ તો આ કરતાં પણ વધારે અભેદ ને ભવ્ય સેતુઓ બાંધી શકીએ તેમ છીએ. પણ તમારી જેમ અમે કુદરતને કૃત્રિમતાથી લાદી દેવા નથી માગતા. જરૂરી સંયોગોમાં અમે આવો સેતુ બનાવીએ છીએ. પણ પછી બીજા રસાયણમાં બોળેલું એક તીર સેતુમાંની મૂળ વેલમાં ખોસતાં જ બંધી વેલો ખવાવા માંડે છે ને એક-બે દિવસમાં તો પૂલનાં પાદડાં હવામાં ઊડી જાય છે.” ને લામાએ ચોથે જ દિવસે મને આ પૂલની પણ એજ દશા બતાવી.

૧૮૦૦૦ શીટ ઊંચી ખોખુન પર્વતમાળામાં ટોચુગ નામે એક મઠ આવેલો છે. તે મઠને ખર્ચ અંગે તે પર્વતમાળામાં આવેલી ગંધકની ખાણો ભેટ ધરવામાં આવેલી છે. તે મઠમાં પહોંચતાં મેં મહાધિપ લામા ચેશોને એ ગંધકની ખાણો મને જોવા દેવાની વિનંતિ કરી. લામાએ મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો એટલું જ નહિ, ખાણો ખતાવવાને તે પોતે પણ મારી સાથે આવ્યો.

રસ્તે અમારે અંધકારથી ઊભરાતી લાંબી લાંબી સંખ્યાબંધ ગુફાઓમાંથી પસાર થવાનું હતું. હું તો પહેલી ગુફામાં પ્રવેશતાં જ ગભરાઈ ઊઠ્યો. પણ લામાએ કહ્યું, “ડરો નહિ. પ્રકાશ થશે.”

ને લામાએ જમીન પરથી કંઈક ઊંચકી અવાજ કર્યો ને આખી ગુફા તેજથી ઝળ-હળી ઊઠી. તેના પ્રકાશમાં મેં જોયું તો જણાયું કે લામાના હાથમાં એક લાકડાની મોગરી હતી અને તે વતી તેણે ચાંદીના તારથી ગૂંથેલા ને પાસે લટકતા પિત્તળના એક ચક્રચક્રતા ઘંટ પર પ્રહાર કર્યો હતો; પ્રહાર થતાં જ તે ગુફામાં વીશ વીશ ફૂટના અંતરે છ સાત દીપકો પ્રગટી નીકળ્યા ને થોડીક પળોમાં જ દરેક દીપકમાંથી ૫૦૦ કેન્ડલ પાવર જેટલું તેજ છૂટવા લાગ્યું. દીપકોની સમક્ષ જઈ મેં તપાસ કરવા માંડી તો જણાયું કે લાકડાની પાંચ ફૂટ ઊંચી ચાંદીના કાટખૂણે પિત્તળનો તાર જોડેલો હતો. તે તારને એક ફૂટ વ્યાસની ને અડધા ઇંચની જડાઈની કીલી ધાતુની એક થાળી વળગેલી હતી. તે થાળી પર ચાર ઇંચ વ્યાસનો એક બિલોરી પથ્થર ઝગમગતો હતો. આસપાસ સોનાના તાર ગૂંથેલા હતા. આ સંબંધી લામાને પૂછતાં એટલું જ જણાવા મળ્યું કે આ ગોઠવણ સૈકાઓ પૂર્વે થયેલી છે. ઘંટ પર પ્રહાર થતાં ધ્વનિનાં મોજા લીલી થાળીને સ્પર્શ કરી તેને ગતિ આપે છે ને પરિણામે પથ્થર ઝગમગી ઊઠે છે. જો ઘંટ પર લાકડાને બદલે ધાતુની મોગરીથી પ્રહાર કરવામાં આવે તો પ્રકાશ એટલો તીવ્ર બને કે માનવ-આંખો તે સહી પણ ન શકે. પ્રકાશની ગમે તેટલી વિપુલતા છતાં ઉષ્ણતાનું નામ પણ નહિ. આ રીતે જુદી જુદી ગુફાઓમાં દીવા પ્રકટાવતા અમે છેવટે ગંધકના તળાવની નજીક જઈ પહોંચ્યા. તેનો ધેરાવો લગભગ ૧૦૦×૬૦ ફૂટનો હતો. તેની વ્યવસ્થા પણ અદ્ભુત રીતે જળવાતી હતી.

તિબેટની અલૌકિક ભૂમિમાં આવા આવા તો મને અગણિત પ્રસંગો સાંપડ્યા છે. પ્રાણીઓ રૂપે ફેરવાઈ જવાની માનવશક્તિ, પ્રેતાત્માઓનો ઉપયોગ, ઉદ્ધવન શક્તિ, યૌગિક ચમત્કારો, અદ્ભુત બળ ધરાવતાં હીમમાનવો, જંગલોમાં યમદૂતના અનુભવો-પણ એ બધું વર્ણવવાની મારી હિંમત નથી ચાલતી. છતાં તિબેટના દીર્ઘાયુષ ને આરોગ્ય સંબંધમાં તો મારે કંઈક કહેવું જ જોઈએ.

ઝમોની ઉંમર ૨૦૦ વર્ષની ગણાય છે. તે ઉપરાંત હું જે જે લામાઓને મળ્યો છું તેમાંથી એકની ઉંમર ૧૬૦ ની તો બીજાની ૧૪૭-એ આંકડા મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયા છે. મને મળેલ લામાઓમાં સૌથી નાનામાં નાનાની ઉંમર ૧૨૦ ની હતી.

પ્રભુનું આરોગ્ય પણ એવું જ છે. ત્યાં નથી દાક્તરો, નથી દવાખાનાં, છતાં કોઈ પણ રથજે રોગથી પીડાતાં માનવો નથી જણાતાં. કવચિત ક્યાંક રોગ દેખા દે છે તો લામાઓ પોતાની અદ્ભુત ને પ્રેમભરી સારવારથી તેને તરત જ દૂર કરી દે છે.

આ રીતે એ ચમત્કારભૂમિનાં દર્શન કરી હું નવસંસ્કૃતિનાં બાળુમાં ફૂંકતી યુરોપીય ભૂમિ પર પાછો ફર્યો. મેં મારા અનુભવો જગતને જણાવવા કમર કસી પણ ધણાએ મને

ભારતીય સૈન્યો અને યુદ્ધ

નરસિંહ

આધુનિક યુદ્ધમાં યુરોપનો એક દેશ લાખો સૈનિકોને યુદ્ધમાં ઉતારી શકે છે એ જોઈ ભારતીય પ્રજા આશ્ચર્ય અનુભવે છે; રશિયાની એક કરોડ દશલાખની કે જર્મનીની સિત્તેર લાખની સૈનિક-સંખ્યા સાંભળી તે અવાચક બની જાય છે. યુદ્ધવિરોધીઓ એ સ્થિતિથી સંહારના ભયે દુઃખ અનુભવે છે, યુદ્ધપ્રેમીઓ વર્તમાન ભારતની કંગાલ સૈન્યશક્તિ માટે આંસુ સારે છે; કેટલાક ભારતની આવી અરક્ષિત સ્થિતિ માટે પૂર્વજો પર જવાબદારી ઢોળે છે. પણ ભારતની સૈન્યશક્તિમાં આવેલો ઓટ એ છેલ્લાં ૮૫ વર્ષની જ વાત છે. તે પહેલાં ભારતમાં જે અગણિત સૈન્યો હતાં તે ભારતીય પ્રજાએ જે ભવ્ય યુદ્ધો ખેડ્યાં છે તેના ઇતિહાસ આધુનિક યુરોપની સૈન્યશક્તિને પણ ઝાંખી પાડે એવો છે.

ઇતિહાસકાળની પણ પૂર્વેનાં યુદ્ધો કે જેમાં ચક્રવર્તી ભરત, સગર કે સુભૂમ જેવાએ આખા જગતને એક-ચક્ર તળે આણવાને કરોડો સૈનિકોના બળ સાથે સેંકડો યુદ્ધો ખેડ્યાં; રામ અને રાવણ, પરશુરામ ને ક્ષત્રિયો, સુદાસ અને દશજાતિઓ, કૃષ્ણ અને જરાસંધ ને પાંડવો ને કૌરવો વચ્ચે, અધર્મને ઉખેડવાને કે સામ્રાજ્યો સ્થાપવાને, ખેલાયલાં મહાયુદ્ધોમાં જે અગણિત સેનાઓ હોમાઈ ગઈ તે સર્વને બાળુએ રાખીને ભારતીય ઇતિહાસકાળ-યુદ્ધ મહાવીરના સમયથી ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગ સુધીની ભારતીય શક્તિ પર ઝડપી નજર નાંખીએ તો તે પણ આર્ય પ્રજાજન માટે ગર્વનો વિષય બની શકે તેમ છે.

પ્રાચીન શક સંવતની સ્થાપના કરનાર ને બેખીલોનની ભવ્ય શહેનશાહતને ઉખેડી નાખનાર જગતવિજેતા ઇરાનપતિ મહાન સાયરસે ઈ. સ. પૂ. ૫૪૦ લગભગમાં હિંદ પર જ્યારે લાખો સૈનિકોના બળ સાથે આક્રમણ કર્યું ત્યારે મહાવીરના રાજ-શિષ્ય સિંધપતિ ગાંડો ગણી કાઢ્યો. હું અંધ દેખતો બન્યો હતો, તે સિવાયની વાતો માનવાને કોઈ તૈયાર નહોતું. આ સ્થિતિમાં ચારેક વર્ષ વીતાવી આખરે હું ઝર્મોનાં ને એ શાંત જૂમિનાં દર્શન કરવાને ફરી તિબેટ પહોંચ્યો.

પણ ગાર્થેના મઠમાં પહોંચતાં જ ચંદુ લામાએ મને સમાચાર આપ્યા કે મારા ગયા પછી ઝર્મો તરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. મેં તેનાં અવશેષનાં દર્શન કરવાની તત્પરતા બતાવી. પણ ચંદુએ કહ્યું કે એમનો દેહ એમની ગુફામાં જ પડેલો હશે ને કોઈ પણ તિબેટવાસી તે પવિત્ર જૂમિમાં જવાની ધૃષ્ટતા કે હિંમત કરી શકે તેમ નથી.

ને હું એકલો ઝર્મોના દેહનાં દર્શન આપ્યો. રોડું લાઘામાં રાત રોકાઈ બીજા દિવસે બપોરે હું ગુફા સમીપ પહોંચ્યો. પણ ગુફાના પ્રવેશદ્વારપર પાંચથી છ હજાર મણુ વજનની વિરાટ શિલા પડી હતી. મારે માટે સદેહે ત્યાં પેસવાનું કોઈ પણ રીતે શક્ય નહોતું. ને તે શિલાને નમન કરી હું તરત પાછો ફરી ગયો. *

—○—

* કેપ્ટન ઓબર્ને, ડૉ. કેનન અને બીજા કેટલાક તિબેટ-પ્રવાસીઓની નોંધના આધારે.

ઉદયને તેને એવું સુંદર યુદ્ધ આપેલું કે જ્યારે એ સાયરસ હારીને ઈરાન પાછો ફર્યો ત્યારે, સ્ટ્રેમોના જણાવવા પ્રમાણે, તેના એ ભવ્ય સૈન્યમાંથી સાત માણસો બાકી રહ્યાં હતાં.

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં મગધપતિ શ્રેણિક, અવંતિપતિ મહાસેન, સિંધ-સૌવીર સમ્રાટ ઉદયન, કોશલપતિ પ્રસેનજીત, વત્સપતિ શતાનિક, વિદેહપતિ ચેટક, ત્રિકલિંગપતિ કરકંડુ, દશાર્ણપતિ દશાર્ણભદ્ર, કૈકેયાદ્વપતિ પ્રદેશી અને કાશીપતિ જિતશત્રુનાં સૈન્યોનો સરવાળો દશ કરોડની પણ હદ વટાવી જાય છે. તેમાંના સિંધપતિ ઉદયને સાયરસના લાખ્ખોના સૈન્યને સાફ કરી નાખ્યું એટલું જ નહિ પણ વત્સ ને મગધને પણ ડરાવનાર અવંતિપતિ મહાસેનને તેણે સખત હાર આપેલી એ જોતાં વધુમાં વધુ પ્રયત્ન સૈન્ય તેનું હોતું જોઈએ.

શ્રેણિકની પછી મગધની ગાદીએ આવેલા કોણિક-અઝતશત્રુ અને મહાવીરના મામા-વિદેહપતિ ચેટક વચ્ચે ખેલાયેલા ભયંકર યુદ્ધમાં, ભગવાન મહાવીરના જણાવવા પ્રમાણે, કુલ એક કરોડ એંશી લાખ સૈનિકોનો સંહાર થયેલો. આ યુદ્ધમાં 'મહાશિલાકંટક' ને 'રથમુશલ' એવા બે વ્યૂહ રચવામાં આવેલા. પહેલા વ્યૂહથી ચોરાશી લાખનો^૧ નાશ થયો, બીજાથી છન્નુ લાખરે મૃત્યુ પામ્યા. બીજા વ્યૂહનું સ્વરૂપ આધુનિક ટેંકયુદ્ધને તાદૃશ મળતું^૨ આવે છે.

અઝતશત્રુ અને ચેટક વચ્ચેના એ ભવ્ય સંગ્રામ પછી ભારતીય સૈન્યશક્તિને અને યુદ્ધનાં સાધનોને મર્યાદિત કરી દેવામાં આવેલાં અને ભયંકર રથયુદ્ધો પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવેલો. એવી મર્યાદિત સ્થિતિમાં પણ ઈ. સ. પૂ.ની ચોથી સદીમાં મગધપતિ નંદ પાસે એકલા પાટલીપુત્રમાં જ બે લાખ પાયદળ ને આઠ હજાર ઘોડેસ્વારોનું સૈન્ય હતું.

તે પછી સિકંદર વજોરેનાં આક્રમણો થતાં હિંદની સૈન્યશક્તિમાં સહેજ વધારો થયેલો. મેગેસ્થીનીસ પાટલીપુત્રમાં એલચી તરીકે નીમાયો ત્યારે તેના જણાવવા પ્રમાણે હિંદનાં મુખ્ય રાજ્યો પાસે નીચે પ્રમાણે સૈન્ય હતું:

	પાયદળ	હયદળ	હસ્તિદળ
મગધ (Prasii)	૬૦૦૦૦૦	૩૦૦૦૦	૯૦૦૦
વલ્લભી (Automela)	૧૫૦૦૦૦	૫૦૦૦	૧૬૦૦
પાંડય (Pandae)	૧૫૦૦૦૦	.....	૫૦૦
આંધ્ર (Andarae)	૧૦૦૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦૦૦
કલિંગ (Calingae)	૬૦૦૦૦	૧૦૦૦	૭૦૦

પ્રિયદર્શિને કલિંગ પર કરેલા આક્રમણમાં કલિંગના એક લાખ સૈનિકો મરાયલા ને દોઢ લાખ કેદ થયેલા એ જોતાં મેગેસ્થીનીસના સમય પછી પણ હિંદનું સૈન્યબળ ધીમે ધીમે વધી રહ્યું હતું એમ જણાય છે.

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે કરોડોની સંખ્યાએ પહોંચેલી શાંતિવાદી શ્રમણ પ્રજા સામે, મૌર્ય રાજવંશ સામે અને ઉમેદ્દિયસ સરખા પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ સામે એક સાથે જે જેહાદ આદરી ને તેના બાલપૌત્ર વસુમિત્રે ભવ્ય યવનસેનાનો જે સંહાર કરી નાખ્યો એ જોતાં શુંગોની સૈન્યશક્તિની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

૧ મહાસિલાકંટક સંગામે ચક્રરાસીદ્ધ જળ સયસાદસ્તીઓ વહિયાઓ । ૭-૯-૩૧૬

૨ છન્નવત્તિ જળ સયસાદસ્તીઓ વહિયાઓ રહમુસલે સંગામે । ૭-૯-૩૨૧

૩ રથો મુશલેન યુક્તઃ પરિઘાવન્ મહાજનક્ષયં કૃતવાન્ અસૌ રથમુશલઃ । ૭-૯-૩૨૨

ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીમાં વિક્રમાદિત્યે પશ્ચિમ હિંદમાં થાણાં જમાવી પડેલા શકોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા, ને અભિનવ ભારતીય સંવત્સરની સ્થાપના કરી તેણે મૌર્યોની કીર્તિને પણ ઝાંખી કરી.

તે પછી ભારતીય ઇતિહાસમાં 'સુવર્ણયુગ' તરીકે નામાંકિત અનેલા યુગને સર્જનાર ગુપ્તવંશી મહારથીઓ: સમુદ્રગુપ્તની વિજયો સેનાઓએ ભારતવર્ષને એકચક્રી રાજ્ય બદલ્યું ને એજ સેનાના બળે તે પોતાના પિતાને તેનું ઝૂંટવાઇ ગયેલું સિંહાસન પાછું અપાવી શક્યો, એ યુગમાં હિંદનું સન્યબળ આખા જગતમાં અબેડ હતું.

કનોજપતિ હર્ષ પાસે કેવળ હાથીઓનું જ સૈન્ય ૬૦૦૦૦ લગભગનું હતું.

અગ્યારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્ર, માળવા ને તૈલગણ, સપાદલક્ષ ને કાશી, કનોજ ને કાશિમર, બંગ ને લંગાહથ-હિંદના એ એક પ્રાંત પાસે એવાં સૈન્ય, એવી સમૃદ્ધિ ને એટલાં વિપુલ સાધનો હતાં કે જેની આગળ મહારાજ્યો પણ ઝાંખાં પડી ગય. એજ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં યવનો સામે ઉત્તર-ભારતના બચાવ માટે હિંદુઓએ ખેલેલા યુદ્ધમાં ૩૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૩૦૦૦ હાથીઓ હતા. સ્વયંસૈનિકોની બેહદ ભરતીથી પાયદળ તો તે સમયે અગણિત બની ગયું હતું.

સુલતાન મહમદ તઘલકનું કેવળ હથેળ જ ૯૦૦૦૦૦ની હદે પહોંચતું હતું. ખાલાખાંડ પરના આક્રમણ વખતે તે પોતાની સાથે ૮૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર લઈ ગયેલા.

પંદરમી સદીમાં વિજયનગર રાજ્ય પાસે ૧૧૦૦૦૦૦ પાયદળ, ૧૯૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૧૦૦૦ હાથીનું સૈન્ય હતું. ૧૫૧૬માં કૃષ્ણદેવે જ્યારે રાયચુર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે પોતાની સાથે ૭૦૩૦૦૦ ખડા સૈનિકો, ૩૨૬૦૦ ધોડેસ્વાર, ૫૫૧ હાથી ને અગણિત સ્વયંસેવકો ને નોકર-ચાકરો લઇ ગયેલો. પરદેશી પ્રવાસીઓની નોંધપોથીઓ પણ એ આંકડાઓની સમ્યાઇની સાક્ષી પૂરે છે.

સૂઝાના જણાવવા પ્રમાણે ૧૫૭૪ માં એક ખંભાતના રાજા પાસે જ ૪૧૫૦૦૦ નું પાયદળ, ૧૦૦૦૦૦ ધોડેસ્વાર ને ૬૦૦ હાથી હતા.

તે પછી તો મોગલો અને રજપૂતો, મોગલો અને મરાઠાઓ અને છેવટે હિંદીઓ અને પરદેશીઓ વચ્ચેનાં યુદ્ધોમાં લાખખોનાં સૈન્ય સતત લડતાં જ રહ્યાં છે. તેમાં થયેલા સંહારને હદજ નહોતી. પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધમાં એક જ દિવસમાં ૨૦૦૦૦૦ મરાઠાઓનો નાશ થઇ ગયેલો...ને એ રીતે ધીમે ધીમે હિંદનું સૈન્યબળ નષ્ટ કરાયું.

હિંદુ વચન

એવો એક પણ પ્રસંગ નથી મળતો કે જ્યારે હિંદુ રાજાઓએ વણ-હોંતર્યા મહેમાનો સરખા પોર્ચુગીઝો સાથેના સંબંધમાં વચનલગ કર્યો હોય. પણ એથી બિલકુલ કહેતાં શરમ આવે છે છતાં ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે, પોર્ચુગીઝો તેવી મહત્તા દાખવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. યુરોપિયનો હંમેશાં એમજ માનતા આવ્યા છે કે તેમને ચોરી, ભૂટકાટ ને હિંદી પ્રજાજનોની કતલ માટે દૈવી હક્ક મળેલો છે.

એરેમ

[પોદુ મલનો સર્વશ્રેષ્ઠ જમજિમ્યાત ઇતિહાસકાર]

જવન ઝરણ

પ્રમા

વૃત્સદેશમાં, અવંતીપતિની દુહિતા વાસવદત્તાનું હરણ કરી જનાર વીર ઉદયનનું શાસન ચાલતું હતું. એક સમયે કમલાગ્નના પંખમાં સપડાયલી અંગની રાજકુમારી પ્રિયદર્શિકા ગુપ્તવેશે એ ઉદયનની મહારાણી વાસવદત્તાને શરણે આવી. ત્યાં કાર્ષક પ્રસંગે ઉદયનની નજર પ્રિયદર્શિકાની મનોહર દેહલતા પર પડતાં તે પ્રેમવિદૂષણ બન્યો. પણ વાસવદત્તાને ખોટું લાગશે માની તેણે મન પર કાબૂ જમાવ્યો.

એક સમયે વાસવદત્તાએ તેની એક વિદુષી સખીએ લખેલા 'વાસવદત્તા હરણ' નાટકને, કુલીન સન્નારીઓને માટે, રાજમહેલની રંગભૂમિ પર ભજવવાનો પ્રબંધ કર્યો. તેમાં વાસવદત્તાનો પાઠ પ્રિયદર્શિકા ભજવવાની હતી, ઉદયનનો પાઠ તેની સખી મનોરમા લેવાની હતી. પણ ઉદયન ને પ્રિયદર્શિકાના પરસ્પરપ્રેમને પારખી ગયેલી મનોરમાએ ઉદયનને આ તક જતી ન કરવા લલચાવ્યો. મનોરમાને બદલે ઉદયન પોતેજ રંગભૂમિ પર આવે તો તેની રત્નેહ્રુખ સંતોષાય, વાસવદત્તાની પણ લાગણીઓ ન દૂભાય.

ઉદયનને એ સલાહ રુચી ગઈ ને તેણે પ્રિયદર્શિકાની સાથે અદ્ભુત કામ કરી બતાવ્યું. પણ અંતમાં એક ભૂખંડી ગફલતથી વાસવદત્તા વસ્તુસ્થિતિ પારખી ગઈ. ને ન્યાયમંદિરમાં ફરિયાદે જવાને બદલે તે રંગભૂમિ પર ચડીને ઉદયનના પગ પર માથું મૂકતાં બોલી:

“દેવ, મનોરમા ધારીને અત્યારસુધી તમારા ચરણ પર માથું ન મૂકી શકી, તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. ક્ષમા બક્ષી શકો તો જ મને શાંતિ વળશે.”

ઉદયન લજ્જાથી લેવાઈ ગયો. પણ ઉદયન-પ્રિયદર્શિકાના રત્નેહ્રુને ઓળખી ગયેલી વાસવદત્તાએ અંતમાં જાતેજ પ્રિયદર્શિકાનો હાથ ઉદયનના હાથમાં મૂક્યો.

x

x

x

અકબરે એક સમયે મહાકવિ પૃથ્વીરાજને કહ્યું, “કવિ, તમે હિંદુઓ જ્ઞાનની વાતો તો ખૂબ મોટી મોટી કરો છો. કહો જોઈએ તમારો સ્વર્ગવાસ ક્યારે અને કયાં થશે?”

કવિ આ પ્રશ્નથી ચમક્યા. પણ ખીજ જ પળે હિંદુ વીર પ્રતાપને બચાવી લેનાર એ કવિની દષ્ટિમાં તેજ બિભર્યું, ને તે શાંતિથી બોલ્યા, “રાજન્ આજથી છ મહિના વીતતાં હું મથુરાના વિશ્રામ-ઘાટ પર પ્રાણ છોડીશ.”

અકબરનું હૈયું હર્ષથી બિભરવા લાગ્યું. હિંદુ કવિની વાણીને ખોટી પાડવાનો તેને આ સુંદર મોકો મળી ગયો હતો. તેણે ખીજેજ દિવસે કવિને રાજકીય કામના બહાને અટકની પાર મોકલાવી દીધા ને કવિ જો ખાસ બાદશાહી ફરમાન સિવાય સરહદ ઓળંગવા જાય તો તેમને કેદ કરવાની તેણે અમલદારોને સૂચના મોકલાવી.

કંઈક સમય વીતતાં એક વાઘરી ચક્રવાકનું એક યુગલ પકડી લાવ્યો. એ યુગલ મનુષ્યવાચી બોલતું હોય અકબરે તેને જાતે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ને જ્યારે એ યુગલે મનુષ્યવાચીમાં અકબરની પ્રશંસા કરી ત્યારે કવિ ખાનખાનાનને આનંદની ભીમી બિછાળી આવતાં તેણે એ યુગલનું સન્માન કરતાં કહ્યું—

સનજન વાઈ કોટિયા છા ફજનની ભેટ

અકબરને આ પંક્તિ ખૂબ જ ગમી ગઈ. પણ તેનો ઉત્તરાર્ધ ખાનખાનાન કે બીજો કોઈજ કવિ બનાવી ન શક્યો. અકબરને પૃથ્વીરાજની ખોટ સાલી. ને તેણે, અગાઉનો પ્રસંગ વીસરી જઈ, પૃથ્વીરાજને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તરતજ આગ્રા આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ મોકલાવ્યું.

બાદશાહી ફરમાન જોઈ અમલદારોએ પૃથ્વીરાજને આગ્રા બાજુની મુસાફરી માટે સગવડતા કરી આપી. ને પોતે ભાવિ ભાખ્યાને બરાબર છ મહિના વીતતાંજ કવિ મથુરા આવી પહોંચ્યા.

મથુરાના વિશ્રામઘાટ પર તેમણે ઉપરોક્ત પંક્તિનો ઉત્તરભાગ લખ્યો—

રજનીનાં મિલન કર્યાં વિધિના અક્ષર મેટ.

ને બીજીજ પળે તેમણે ત્રાણ છોડી દીધા.

ખલીફા ઓમર સમક્ષ એક શ્રીમંતે કેટલાંક સફરજન ભેટ ધર્યાં. ખલીફાએ એવી ભેટ લેવાની ના પાડતાં મંત્રીએ અને શ્રીમંતે કહ્યું, “નામદાર, સફરજનની ભેટ તો પેગંબર સાહેબ પણ સ્વીકારતા હતા.”

“હું એ જાણું છું.” ખલીફાએ શાંતિથી કહ્યું, “પણ સાથે એ પણ જાણું છું કે પેગંબર સાહેબના વિષયમાં એ ભેટ હતાં. મારા વિષયમાં એ લાંચ છે.”

મહારાણા સરપસિંહે એક રખારીની હોંશિયારી જોઈ તેને જમાદારની પદવી આપી. સમય જતાં એક ઢોલોએ આવી ફરિયાદ કરી કે તે રખારીની સ્ત્રી પોતાની પરણેતર છે. ને રખારી તેને ભગાડો ગયો છે.

મહારાણાએ તરતજ રખારીને તેની સ્ત્રીને અંતઃપુરમાં દાસી તરીકે મોકલવાની સૂચના આપી. રખારીએ હર્ષથી ઊભરાઈ જઈ પત્નીને સારી રીતે શણગારી અંતઃપુરમાં મોકલાવી.

સાંજરે મહારાણાએ એક ભવ્ય જલસો ગોઠવ્યો. તેમાં બધી જ દાસીઓને ઢોલ વગાડવાની તેમણે સૂચના કરી ને જે દાસી સારામાં સાઈ ઢોલ વગાડે તેને સુંદર ઈનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

રખારીની પત્ની ઢોલ વગાડવામાં બધી જ દાસીઓને ટપી ગઈ. મહારાણાએ તરતજ ફરિયાદી ઢોલોને આગળ ધરતાં કહ્યું, “આ ભેટ તારે માટે વધારે થોડા ચર્ખ પડશે.”

ઢોલણે પોતાની જૂલ કબૂલી બધો દોષ રખારી પર ઢોળ્યો. ને રખારી, મહારાણાએ તેની પત્નીને આપેલી ભેટને નકારી ન શક્યો.

પોતાના ઘરમાં ભરાયલા એક ચોરને એક ધર્મશુરુએ કહ્યું: “ઓ માનવી, તું જાણે છે કે તું ચોરી કરોને જે ચીજ ઉપાડી જઇશ તે જ ચીજ કયામતને દિવસે ખુદા તારા મળામાં લટકાવશે.”

“ધણીજ સુંદર વાત,” ચોરે ખીશામાં ભરેલી કસ્તુરી ખતાવતાં હસીને કહ્યું, “આ ચીજ વજનમાં ધણી હલકી છે એટલે ગળામાં મને બાર જણ્યોશે નહિ. ને વધારામાં તે મને તો સુવાસ આપશે જ પણ સાથે જ ખુદાના દરબારને પણ તે સુવાસિત કરી મૂકશે.”

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો— [શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા-પુ.પ ૨૬૬મું]
 અનુવાદક : શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર. પ્રકાશક—આર્ય સુધારક પ્રેસ, વડોદરા.
 કિંમત ૨-૩-૦.

પ્રો. કેનેથ સોન્ડર્સના 'Ideals of the East and West'નામે તુલનાત્મક (?-ખ્રિસ્તી દષ્ટિએ) નીતિદર્શનના ગ્રંથ પરથી તૈયાર થયેલો આ અનુવાદ કેવળ અનુવાદ-દષ્ટિએ તો આવકારપાત્ર છે. ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છતાં, ભાષા એટલી સરળ અને અસ્પષ્ટિત રહી છે કે, સામાન્ય વાચકનું મન પણ તે અંત સુધી પહોંચી રાખી શકે તેમ છે.

મૂળ લેખકે સ્વ. શ્રીમન્ત સયાજીરાવની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલ હોઈ તેનો અનુવાદ 'સયાજી સાહિત્યમાળા'માં પ્રગટ થાય એ તે સાહિત્યમાળાને માટે તો સન્માનનો જ વિષય લેખાય. પણ આખા ગ્રંથમાં સૂત્રરૂપે વર્ણાઈ જતી વિચારધારા હિંદને કે હિંદુઓને લાભકર્તા હોવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે.

મૂળ લેખકે ખ્રિસ્તી છે એટલે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે તેમનો અનુરાગ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસુ પ્રત્યે ભક્તિભાવથી ભભરાઈ જતાં ૧૧-૧૨ પ્રકરણ એનું પ્રમાણ છે. તેમાં જણાવાયું છે કે : 'ઇસુ ખ્રિસ્તે કહેલા નીતિસિદ્ધાંતો સર્વને ગ્રાહ્ય થાય તેવા છે. તેથી તેની સર્વદેશીયતા સિદ્ધ થાય છે...અથવા ખ્રિસ્તીઓ તેને આદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ પણ, માનવજાત ન્યાં વસવાટ કરતી હશે ત્યાં ઇસુ આદર્શ તરીકે ગણાશે.'

આ ઉપરાંત તેઓ હિંદ, ચીન અને જાપાનની સંસ્કૃતિમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રભાવે જ સુંદર પરિવર્તન આણેલ હોવાનું જણાવે છે: મહાત્માનો દેવ શ્રી કૃષ્ણ નથી, પણ ઇસુ ખ્રિસ્તને વધારે મળતો આવે તેવો કોષ છે (૭૧).....ન્યારે ખ્રિસ્તી આદર્શથી ચીનની જાગૃતિ થઈ અને ઇશ્વર તથા માનવપ્રેમ જન્મ્યાં (૧૧૨)...જાપાનની મુખ્ય સામાજિક માન્યતા...ખ્રિસ્તીઓની અસરથી વધારે ઊંચી અને ઉદાર બની છે (૧૬૩)' અને જાપાની ખ્રિસ્તી પ્રચારક ડૉ. કાગવાની મહત્તા અને તેમના અભિપ્રાયો વર્ણવતાં જણાવે છે: 'કોસ વિજય પામ્યો છે અને પામશેજ. ચીનમાં અને જાપાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ વિજય પામ્યો છે (૧૬૯).'

ખ્રિસ્તી ધર્મની આવી મહત્તા વર્ણવીને જ લેખક નથી અટક્યા. હદના ધર્મેતિ તેમનો અભ્યાસ દર્શનશાસ્ત્રના સામાન્ય વિદ્યાર્થી જેટલો પણ નથી; શ્રીકૃષ્ણના યુગની પણ તેમને ખબર નથી જણાતી; ગૌતમબુદ્ધ ને મહાવીરના મંત્રધો ને ભગવાન મહાવીરના વ્યક્તિગત જીવનનો પણ તેમને ખ્યાલ નથી; હિંદુ ધર્મની વિશાળતાને તેઓ સમજી શક્યા નથી; ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રધાન આધુનિક જગતમાં વધુમાં વધુ અનીતિ અને હિંસા છતાં વધારેમાં વધારે

નીતિ અને અહિંસાની કૃત્રિમ વાતો થાય છે અને એની પાછળ માનવજીવનનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપો ભારેલી આગની જેમ ધખધખી રહ્યાં છે એ જોવાની તેમને દષ્ટિ નથી, ને છતાં હિંદ ને હિંદના ધર્મો પર તેઓ ભાષ્ય લખી નાંખે છે:

‘હિંદુઓ જે કર્મવાદને ભાર આપે છે તે કર્મવાદ ખામીવાળો છે જ. હિંદુઓની મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વવાળા માણસો બહુ થોડા હોય છે એ એમનો હંમેશનો ક્રમ થઈ રહ્યો છે; વધારે પ્રગતિસાધક ને વ્યક્તિત્વપોષક એવા ગુણોની હિંદમાં કદર નથી (૭૨)...એકેશ્વરવાદ જેમી ઉપર ઐહો હુમલો કરતા હતા તેનું શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પુનઃસ્થાપન કર્યું છે (૬૫)... પછી છદ્ધા (ઈ. સ. પૂ.) સૈકામાં બે મહાન સુધારકોનો જન્મ થવાથી બે પગલાં આગળ વધારે પ્રગતિ થઈ. તે બંને ગૌતમબુદ્ધના અનુયાયી શિષ્યો હતા (૩૮).’

પરધર્મોના આવા અદ્વિપજ્ઞાન સાથે જગતભરનાં દર્શનશાસ્ત્રોનો તુલનાત્મક ગ્રંથ લખવો એ યુરોપીય ગુણ-કદર સાથે સંગત હશે; હિંદમાં તો હિંદી દર્શનશાસ્ત્રોનો ગ્રંથ લખવાને માટે પણ તે તે ધર્મની દીક્ષા લઈ વર્ષો સુધી તેનાં તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને તે પછી જ એવી તુલના કરવાનો અધિકાર મળી શકે.

આમ છતાં કહેવું જોઈએ કે ગ્રંથ તૈયાર કરતાં સારો શ્રમ લેવાયો છે અને પોતાના ધર્મમાં શ્રદ્ધા ટકાવી રાખીને જગતના અન્ય પન્થોનો પરિચય મેળવવામાં ખિસ્તી પ્રજાને આ ગ્રંથ પૂરતો ઉપયોગી થઈ પડવા સંભવ છે.

દરેક પ્રકરણના અંતે તે તે સપ્રદાયોના પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થોમાંથી મૂકાયેલાં અવતરણો ભુદા ભુદા ધર્મોનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનો સારો ખ્યાલ કરાવે છે.

શ્રી ઋગ્વેદસંહિતા [શ્રી સાયણાચાર્યભાષાનુસાર] અષ્ટક ૩ : વિભાગ પહેલો— [શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૨૬૫મું]—અનુવાદક : મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા. પ્રકાશક-લુહાણા પ્રિ. પ્રેસ, વડોદરા. કિંમત ૧-૧૨-૦.

આ ગ્રન્થની શરૂઆતમાં, ‘ઋગ્વેદના અંતર્ગત વિષયો’ને અનુલક્ષીને, વકીલ ગુલામરાય છાયાતી, એક લાંબી પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ છે. પ્રસ્તાવના-લેખકનો અને અનુવાદકનો વેદ-વિષયક અભ્યાસ સુંદર છે. પણ નિરૂપણશક્તિ અને ભાષાબળમાં કંઈક કચાશના કારણે પ્રસ્તાવના અને વેદસૂક્તોનો અનુવાદ-બંને મન હરી લેવામાં અસમર્થ નીવડે છે.

પ્રસ્તાવના મૂળ હિંદીમાં લખાયેલ હોય ગુજરાતીમાં જણાતી ક્ષતિઓ માટે મૂળ લેખક કેટલે અંશે જવાબદાર હશે એ કહેવું કઠીન છે. પણ વેદમાં ‘વિધવા’ શબ્દના પ્રયોગથી તે સમયમાં પુનર્લગ્ન કે સતીપ્રથા ન હોઈ શકે એવું પ્રસ્તાવના-લેખકનું રહસ્યદર્શન સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કેમકે યુરોપમાં ‘widow’ અને હિંદમાં ‘વિધુર’ શબ્દની હયાતી છતાં યુરોપની સ્ત્રીઓ અને હિંદના પુરુષો પુનર્લગ્ન કરવામાં જગતભરમાં નામાંકિત બનેલાં છે. રજપૂતાણીઓ અને મધ્યયુગની કુલીન સ્ત્રીઓને ‘વિધવા’ શબ્દનો પરિચય છતાં તેમાંની કોઈએ સતી બનવામાં પાછી પાની કરી નથી.

અનુવાદ મૂળ સૂક્તોને વક્ષદાર રહી શક્યો છે પણ ગુજરાતી ભાષાની ગણતરીએ તે કંઈક આડંબરી, કષ્ટગ્રાહ્ય અને કયાંક કયાંક અશુદ્ધ પણ છે. ‘અનુવાદ ભાવભર્યો અને સુગમ હોવો જોઈએ’ એવા રવ. શ્રીમંત સયાજીરાવના મંતવ્યને અમલમાં મૂકવામાં તે મોટે ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એમ સહેજે કહી શકાય. તેને માટે નીચેનાં બે અવતરણ-એક પ્રસ્તાવના-માંથી, બીજું સૂક્તોના અનુવાદમાંથી-પૂરતાં થઈ પડશે:

‘શાસ્ત્રમાં અમુક સ્થલમાં “વેદત્રયી” એમ પણ કહી ગયું છે, પરંતુ અથર્વવેદનો ઋગ્વેદમાં સમાવેશ કરીને આ વાક્ય ઉચ્ચારિત કર્યું હોય એથ સમગ્રયું જાય છે.’

‘અતિશય મેઘાવી અંગિરાઓ સાથે સખિત્વને ઇચ્છનાર ઇન્દ્રદેવ, પર્વત પ્રતિ અવસ્ય પ્રાપ્ત થયો. તે પર્વતે, સખિત્વની ઇચ્છા કરતાં સુષુપ્તકારે હુલ્લકરનાર ઇન્દ્રાર્થે ગવાત્મક મર્મને નિર્ગમિત કર્યો. નિત્યતરૂણ મરૂદેવો સહ અંગિરાઓના મોઘનને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતા અસુરોના મારયિતા ઇન્દ્રે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી. અનન્તર, અંગિરા મધ્યે વરિષ્ઠ અંગિરા ઋષિએ, ઇન્દ્ર પાસેથી તે ગાયોને પ્રાપ્ત કરી ત્યારથી જ તે ઇન્દ્રદેવને પૂજનારો થયો.’

ઘંટાકર્ણ એ જૈન દેવ જજ્ઞાતા નથી—લેખક : પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જૈન સમાજમાં ‘ઘંટાકર્ણ’ નામે એક દેવની પૂજા-પ્રભાવના દિન-પ્રતિદિન પ્રગતિ સાધી રહી છે. તે સામે ચેતવણી તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવેલી આ પત્રિકા, એ દેવ જૈન ન હોવા સંબંધી, સંખ્યાબંધ શાસ્ત્રીય પ્રમાણો રજૂ કરે છે.

ખાસ અંકો

શારદા—[ઓક્ટો : દીપોત્સવી અંક નવે : પ્રવાસ અંક]—‘દીપોત્સવી અંક’ જીવનનાં વિધિવિધ અંગોને સ્પર્શતા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો ને સુંદર નવલિકાઓથી, આકર્ષક બન્યો છે. ‘પ્રવાસ અંક’ માંનાં ઘણાખરા લેખો મનોરંજક ને માહિતીપૂર્ણ છે. એકંદરે સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

ગુણસુદરી—[ઓક્ટો : નવરાત્ર અંક. નવે : દીપોત્સવી અંક]—‘નવરાત્ર અંક’માં સંખ્યાબંધ રાસ પ્રગટ થયા છે ને તેમાંના કેટલાક ખરેખર આવકારપાત્ર છે. ‘દીપોત્સવી અંક’માં વાર્તાઓ અને નારીવિષયક અન્ય લેખો સારી સંખ્યામાં ને સુશોભિત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલ છે.

વ્યાયામ—[રોચ્ય મહોત્સવ અંક]—ગુજરાતને પચીસ વર્ષથી વ્યાયામ, આરોગ્ય અને શક્તિનો આદર્શ સમગ્રવી રહેલા માસિકના આ વિશેષાંકમાં તે જ વિષયને વિવિધ દૃષ્ટિએ સ્પર્શતા સંખ્યાબંધ પ્રેરક લેખો પ્રગટ થયા છે. તેમાં જનરલ નાનાસાહેબ શિંદેનો ‘વ્યાયામ અને લશ્કરી શિક્ષણ’ એ લેખ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. પૂઠા પરનું સુધદિત ચિત્ર અને અર્ધ-રનાં સુશોભનો અંકને ઉઠાવદાર બનાવે છે.

બાલજીવન—[દીપોત્સવી અંક]—મનોરંજક વાર્તાઓ, કેટલાંક સારાં કાવ્યો, માહિતી-પૂર્ણ લેખો, સુંદર ચિત્રો ને યોગ્ય સુશોભનથી આ અંક બાલકોનાં મન આકર્ષો લે એમ છે.

બાલચિત્ર—[દીપોત્સવી અંક]—સોમાલાલ શાહનું ‘લાડકવાયો’ ચિત્ર નયનહર ને બાવભર્યું છે. પૂઠાપરનું ચિત્ર દીપોત્સવી માટે સુધદિત ને ભક્તિપ્રેરક છે. વાર્તાઓમાં ખાસ નવીનતા નથી, પણ સંપાદન એકંદરે સારું છે. ‘તાજમહાલ’ લેખ બાળકોને સારી માહિતી પૂરી પાડે છે.

બાલજગત—[દીપોત્સવી અંક]—સુશોભન કે ચિત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં નથી, પણ સુધડતાની છાપ સારી પડે છે. વાર્તાઓ એકંદરે રસભરી છે ને વાર્તા દ્વારા માહિતી આપવાને પ્રયોગ આવકારપાત્ર છે.

બાલક—[દીપોત્સવી અંક]—પૂઠા પરનું ચિત્ર નવલ વર્ષના મંગલપ્રભાતને અનુરૂપ છે. સ્ખલવટ અને ચિત્રો પણ સારા પ્રમાણમાં છે. રસ અને માહિતીની ગણતરીએ અંક એકંદરે આકર્ષક બન્યા છે.

સ્કાઉટ વીર—[દીપોત્સવી અંક]—વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતા માહિતીપૂર્ણ લેખોથી આવકારપાત્ર નીવડે છે.

છૂટાં ફૂલ

મુંઝાઈમાં જીજ્ઞાસુ, કવિકુલગુરુ કાલિદાસની ૧૯૯૭મી જયંતીના પ્રસુખપદેથી, ભાવ અને ભક્તિથી ભરેલું રસઝરતું વ્યાખ્યાન આપતાં ગૂર્જર કવિવર ન્હાનાલાલ કહે છે:

“શકુન્તલા એટલે જગતનાટકોની મહારાણી...મેઘદૂત એટલે જગતસાહિત્યનું મથુરાસન.

“અધમ શિલ્પીને હાથે કોકનું નાક કપાય ને કોકની આંખમાં ફૂલાં પડે. એમ અધમ કલાકારને હાથે સત્યરિતશાળી મીનલદેવી વ્યભિચારિણી ચીતરાય, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય મનોવિકારી આલેખાય, મુંજ જેવો જગત્તનફૂટ પૃથ્વીવલ્લભ પોકારાય. કલાકલામાં ફેર છે. અધમ કલા અધમતામાં રમે છે, ઉત્તમ કલા ઉત્તમતામાં આનંદે છે. કાલિદાસ ઉત્તમ કલાસ્વામી છે. ‘મહાકવિઓની કલા ઉર્ધ્વગામિનીજ હોય.’...”

“માધની ઉપમાઓ ગગનવિહારિણી છે; આણુની ઉપમાઓ ગડગડતા-ગાજનતા મેઘા-ડંબરમાં ઝળકતી વીજળીઓ જેવી છે; ભવભૂતિની ઉપમાઓ ફૂલની ફેરમ જેવી છે; કાલિદાસની ઉપમાઓ પૂર્ણિમાની ચંદનીના જેવી છે. કાલિદાસ એટલે લાલિત્યનો સ્વામી; કાલિદાસ એટલે કાન્ત કમનીયતા; કાલિદાસ એટલે પૃથ્વી ઉપરથી ગગનમંડળમાં ઊડતો ઇન્દ્રધનુષ્યનો પેલો ફૂવારો—

રત્નચ્છાયા ગૂંથી શું ગગને ? સન્મુખે રમ્ય એવો

આ વદમીકના તટથી પ્રકટે ઇન્દ્રનો ચાપખંડ.

“હિંદુ ધર્મ નાશ પામો’, કહેનારા ને, ‘ધર્મશાસ્ત્રો આળી નાંખો’ બોલનારા કંઈ કંઈની બાળીને રાખો એ ઊડી ગઈ, તહોયે હિંદુ ધર્મ ને ધર્મશાસ્ત્રો મહારાં અપ્યાતાં છે ને અપ્યાતાં રહેશે. ધર્મ, સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્રો, પર્વો, મંત્રદાર અને મંત્રકૃતિના અવિચળ કાળતુચ્છકારતા પાયાઓ ઉપર ભારતીય એકતા ઊભેલી છે, હજમ્મરો વર્ષોથી જ્યષ્ઠજ ફરકાવતી ઊભેલી છે...ભારતીય એકતાના કાલિદાસ એક મહારત્ન છે.”

ને કાલિદાસને પૂજનઅંજલિ અર્પતાં તેઓ કુસુમ સમા શબ્દોની માળ ગૂંથે છે:

‘છે મધ્યદેશે વર દેવતાત્મા એ કાલિદાસાત્મ રસાધિનાથ;

પ્રાચીપ્રતિચી રસસ્વામીઓમાં જાણે ઊભો પૃથ્વિનો માનદંડ.’

ને છેલ્લે પ્રણામાંજ્ઞિ:

‘સૌન્દર્યને સોહવતા સુહાગી ! લાલિત્યની વીજળીઓ વહનતા,

આ પૃથ્વિના ઓમુખ કાવ્યદેશે, કવીન્દ્ર ! છો સાત્ત્વિક કાવ્યદંડ.’

x

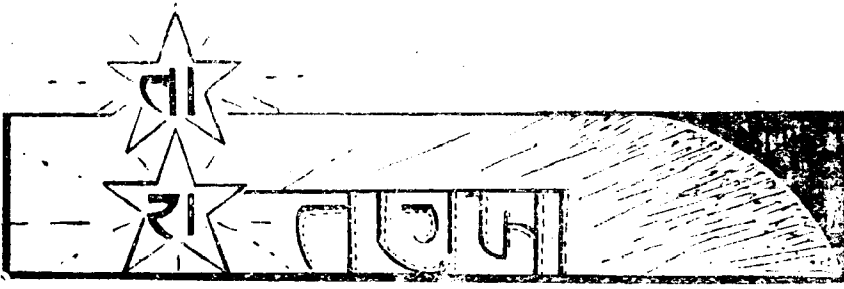
x

x

તાજેતરમાં લુઈ બ્રામ્સ્ટ્રીટ નામે ચલચિત્ર-કથાલેખકની ‘Night in Bombay’ નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ છે. આ નવલકથામાં કાલ્પનિક પાત્રોના આશ્રયે હિંદી અને રંગીન પ્રજાઓની બદનામી કરવામાં લેખકે હદ નથી રાખી.

નજરે દેખે એમાંથી એક કન્યાને ન છોડતો હિંદી મહારાજ, એવોજ એનો ભાઈ ને એ બંનેને ટપી જાય એવો એક પારસી શ્રીમન્ત-જેવા વ્યભિચારી પુરુષોમાં તે હિંદુ પાત્રદર્શન કરાવે છે. ને જો કોઈ ગોરો કાળાની સાંથે રેસના મેદાન મુઘી જવાની મહેરબાની બતાવે તો ગોરાના પગમાં અખરોટ જેવાં રત્નો ધરાતાં હોવાનો તે અનુભવ ચીતરે છે.

એક વિવેચકે મી. બ્રામ્સ્ટ્રીટે કરાવેલા મુંઝાઈના દર્શન પરથી એવો સાર તારવ્યો છે કે—
‘વિના શ્રમે રૂપનાંજ મૂલ્ય વાંછતી કોઈ પણ દેખાવડી છોકરીને માટે મુંઝાઈ એ સ્વર્ગ છે,’

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન-

પેરીસ અને લીડનની વિદ્યાપીઠો બંધ કરવામાં આવી છે: [એ વિદ્યાપીઠોએ વિકસાવેલ વિજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી અભિનવ સંહારક સંસ્કૃતિનાં એ પૂજન-પુષ્પ છે.] દિલ્હી વિદ્યાપીઠના વાઇસ ચેન્સેલર સર મોરીસ ગ્રાયરે રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેનાર એ વિદ્યાર્થીઓની બી. એ. અને એમ. એ. ની ડીગ્રીઓ પાછી ખેંચી લીધી છે: [ડીગ્રીઓ જ્ઞાનને નહિ પણ મંતવ્યોને આધીન છે એવી શોધને અમલમાં મૂકવાનું માન લેવાની હિમત તો હીટલરથી પણ ન થઇ શકે એવી છે.] કોલ્હાપુરની રાજારામ કોલેજના પ્રી. ડો. બાલકૃષ્ણનું અવસાન થતાં તે પદે ગુજરાતી વિદ્વાન ડૉ. સુખલાલ જી. શાહની નિમણૂક થઈ છે: [અભિનંદન.] જાપાને પોતાના કેળવણી-ખર્ચમાં ત્રણગણો વધારો કર્યો છે: [યુદ્ધની આફતના સોનેરી બહાનાનો અનાદર કરનાર જાપાનીઝ રાજનીતિજ્ઞોને હિંદી રાજનીતિજ્ઞોએ શિખામણ આપવી ઘટે છે.] ‘સત્યાગ્રહ અને અસહયોગ’ પુસ્તક જન્મ કરાયું છે: [સહયોગ ને નિયોગનાં પુસ્તકોની ખપત હિંદમાં એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રગતિ સાધી રહી છે કે અસહયોગને ક્યાંય પસંદગી મળવાનો સંભવ જ નથી-એટલે જખતી તદ્દન બ્યાજખી ગણાવી જોઈએ.] કવિ કાલિદાસ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, ગુરુ નાનક ને સર શ્રીરોજશાહ મહેતાની ઊજવાયલી જયંતીઓ. લાહોરમાં જોશીઓની અને દિલ્હીમાં પત્રકારોની પરિષદ ઊજવાણી. વર્તમાનપત્રોના મુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય સામેનો અભિનવ પ્રતિબંધ ના. સરકારે પાછો ખેંચી લીધો છે. નૃત્યકલા-વિશારદ શ્રીમતી રૂકિમણીદેવી અમદાવાદમાં કહે છે કે, ‘જો ભારત પોતાના આત્માને ઝોળખે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું અતુકરણ કરવું માંડી વાળે તો એનું ભાવિ ઊજળું છે: [જગતની આદિમાં શબ્દ હતો, અને એનો અન્ત પણ તો શબ્દથી જ આવવાનો છે.] સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ માટે કવિવર ટાગોર, સેતાપતિ ચાંગ કાઈ શેક ને મહાત્મા ગાંધી વચ્ચે સંદેશાઓની આપ-લે. ડીસેમ્બર મહિનામાં મુંબઈમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંમેલન, વડોદરામાં ઐતિહાસિક પ્રદર્શન, સુરતમાં પ્રાન્તિક રાષ્ટ્રભાષા સંમેલન, અમદાવાદમાં ભાડુઆત પરિષદ ને પત્રકાર-સંમેલન, વોદ્ટેરમાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ ને નીગાળામાં જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સનું અધિવેશન ઊજવાશે: [ઇશુએ એ મહિનાને ભાગ્યશાળી બનાવ્યો છે.] અમદાવાદમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે નવા ગાંધી પૂલની અને કૃષ્ણનગરમાં ડૉ. મુંગેએ સ્વામી વિવેકાનંદના બાવલાની કરેલી ઉદ્ઘાટનક્રિયા. આનાતોલ ફાન્સની થેઇ પરથી હિંદમાં એકી સાથે ‘નર્તકી’ ‘રાજનર્તકી’ ને ‘ચિત્રલેખા’ ત્રણ ચલચિત્રો ઊતરી રહ્યાં છે: [કાણ કહેશે કે હિંદ ગરીબ છે!] ‘તૂકારામ’ ની ભૂમિકામાં સફળ નીવડેલા ને એ કીર્તિથી ‘ગુલસીદાસ’ ને

‘નરસિંહ’નો પાઠ બજવી ગયેલા શ્રી વિષ્ણુપંત પાગનીસ હવે ‘વિદુર’ ને ઉપરાંતમાં કદાચ ‘શંકરાચાર્ય’નો પણ વેશ બજવશે: [હિંદમાં સન્ત એકજ જણાય છે.] મુંબઈના રેડિયો-સ્ટેશને અગ્રગણ્ય ગુજરાતી સાહિત્યકારો સામેનાં સાહિત્યિક તહેોમતનામાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો છે. હજરતઅલીની કબર માટે ઈરાક મોકલવાને દાઉદી વહોરા કોમેન્ડશ લાખના ખર્ચે ૨૮૧ મણ ચાંદી ને સવા ત્રણ મણ સોનાનું ‘ઝરી’ બનાવરાવ્યું છે: [હિંદમાં સોનું-ચાંદી નથી રહ્યાં એમ કહેતાં હવેથી વિચાર કરવો જોઈએ.] માટુંગામાં હિંદુ દીનદયા સંઘના મકાન અંગે ૫૦૦૦૦ ની ને મીરજ હોસ્પીટલને એકસ રૂ માટે ૨૫૦૦૦ ની ભેટ મળી છે. આણુ-પરમાણુઓને ફેરવીને ધાતુમાં રૂપાંતર કરી નાંખે એવા સવા લાખની કિંમતના સાર્થકલોટ્રોન મશીનને તૈયાર કરવાને તાતા ચેરીટીઝ ફંડે બંગાળ વિદ્યાપીઠને અડધી રકમની- ૬૦૦૦૦ ની ભેટ આપી છે. તાતાની પેઢી હિંદમાં હવેથી નવા પ્રકારનું જ પોલાદ તૈયાર કરનાર છે. પ્લાઝીલમાંની સૌથી ઊંડી સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢવાનો પ્રયંધ થયો છે. લોહાનીપુરમાં, મૈથાકાલીન સ્થાપત્યના ખોદકામમાં પ્રાચીન જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. જામનગરમાં ૨૦૦ ગ્રાઉન્ડર્ફજનેરોને તૈયાર કરવાની યોજના સાથેની વિમાની શાળાની શરૂઆત થઈ છે. હિંદના ખૂણેખૂણામાં ક્રીકેટનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે. કેન્સર રોગના નિષ્ણાત ડૉ. વીલિયમ મેન્સેલ મોલીનનું અવસાન થયું છે.

દેશ—

ના. વાઈસરોયની મુદતમાં થયેલો એક વર્ષનો વધારો હિંદના નવા સેનાધિપતિ તરીકે લેફ. જન. સી. જે. ઈ. ઓચીનલેકની નિમણૂક. યુદ્ધ અંગેના વધારાના નાણા ખીલમાં ઈન્ડમટેક્સ ને પોષ્ટના દરોમાં વધારો સૂચવાય છે. વર્ષામાં મહાસભાની કારોબારીની ખેડક, ને મહાસભાવાદી સભ્યોએ ધારાસભામાં હાજરી આપી નાણાંખીલનો વિરોધ કરવાની થયેલી ગોઠવણ. એ વિરોધથી ધારાસભામાં ઊડી ગયેલું ખીલ, પછુ ના. વાઈસરોયની ખાસ સત્તાથી તે પાસ થાય છે. યુરોપમાં ખેલાતા યુદ્ધને માટે હિંદ પ્રતિદિન રૂ. વીસ લાખનો ખર્ચ ભોગવે છે. હિંદમાં પાંચ લાખ માણસોને યુદ્ધની તાલીમ અપાઈ રહી છે. મુંબઈની જેમ ગિહારની હાઈકોર્ટ પણ દાડબંધીને ગેરકાયદેસર ઠેરવે છે: [દેશો દાડના ઉઘોગનો અંત આણુવા પૂરતો જ દાડબંધી કાયદેસર હતી.] અમદાવાદની વીસ વર્ષની એક કોલેજકન્યાએ પચાસ વર્ષના એક સદ્ગૃહસ્થ પર વારી જઈ તેની સાથે, તે ગૃહસ્થની પત્નીની ગેરહાજરીમાં જ, નવાં લગ્ન બજવી નાંખ્યાં છે: [અદ્ભુત-રોમાંચક!] પંદરમી નવેમ્બરથી અમદાવાદ-મુંબઈમાં શરૂ થયેલો ગુમાસ્તાધારાનો અમલ. મધ્યસ્થ ધારાસભાની ખાલી પડેલી જગ્યાએ જલનિવાસી શ્રી. સુભાષભોજની ગિનહરીફ ચૂંટણી: [અભિનંદન!] સુભાષભોજ સમેત બંગાળના કેદીઓએ ઉપવાસ આદર્યા છે. હિંદના રેલવાઈ પાટાઓની પરદેશી માંગને, પાટાઓ ઉખેડવા છતાં, પૂરતા પ્રમાણમાં પહોંચી શકાતું નથી. વડોદરામાં નવા બંધારણ પ્રમાણેની ધારાસભાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ને શ્રી. મોતીલાલ દેસાઈની પ્રજાકીય પ્રધાન તરીકે થયેલી નિમણૂક. વડોદરાના સંન્યાસ-દીક્ષા પ્રતિબંધ સામે બિજવાલ વિરોધ-દિન. સિંધ-સફરમાં હિંદુઓ પર ચાલુ ખૂની હુમલા. એ પ્રદેશના જળતા પ્રશ્નના નિરાકરણ માટે રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના આઝાદ સિંધની મુલાકાતે, ને દરેક પક્ષનું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ સ્થાપવામાં તેમને મળેલી સફળતા. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહે લીધેલું વિરાટ સ્વરૂપ ને પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, સરદાર પટેલ,

બાલાસાહેબ ખેર, ગોવિંદ વલ્લભ પંત, મોરારજી દેસાઈ, ડૉ. રાજન, પંડિત રવિશંકર શુક્લ, પાટીલ, દરબાર ગોપાળદાસ, ભક્તિબા, મણિબહેન, વિજયાગૌરી કાનુગા, પ્રમીલાબાઈ ઓક, પ્રેમા કંટક, વામન મુકાદમ, ચંદુલાલ દેસાઈ, કનૈયાલાલ દેસાઈ, માવલંકર, ખિયાણી, શ્રી કૃષ્ણ સિંહા, ડૉ. કૈલાસનાથ, છોટાલાલ પુરાણી, જી. એસ. ગુપ્તા, દારકાપ્રસાદ મિશ્ર, ગોપીચંદ ભાર્ગવ, એરીસ્ટર અસફઅલી વગેરેની ધરપકડ. શ્રી ઇન્દુલાલ યાત્રિક પણ કેદને પન્થે. જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં ચોરી. સુરતના મુસ્લીમ લતામાં આગ. ગુજરાતમાં અકાળ-વૃષ્ટિએ કરેલું ભયંકર નુકશાન. થરપારકરમાં ધરતીકંપ. કામવનવાળા ગોસ્વામી વલ્લભાચાર્યજી મહારાજ, કાલ્હાપુરનરેશ જત્રપતિ રામરામ, ખંભાતના ઐથી કરતુરચંદ અમરચંદ ને મુંબઈના જાણીતા વ્યાપારી ચંદુલાલ નાણાવટીનાં શોકજનક અવસાન.

પરદેશ—યુદ્ધમાં હિંદે કરેલી મદદ માટે ના. હિંદી વજીર આભાર માને છે. જગતશાંતિ માટે ના. પોપ એક અઠવાડિયાના ઉપવાસ કરે છે. અમેરિકામાંથી બાર હજાર નવાં વિમાનો ખરીદવાની સ્થિતિ કરેલી જોગવાઈ: [ધન્યવાદ.] ઇંગ્લાંડના ખેડૂતોએ કરેલાં ઇશુખ્રિસ્તનાં દર્શન: [ભાગ્યશાળી.] ડી. વેલેરા પોતાનાં બંદરો સ્થિતિને સોંપવાની ના ભણે છે. સિયામ અને ફ્રેન્ચ હિંદી ચીન વચ્ચે અથડામણ. જાપાનના આડતિયાઓથી ભરેલી ટ્રેઈનને ચીનાઓ ઉડાવી દે છે: [એનું નામ પણ યુદ્ધ !] ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ જાપાનને તેલ પૂરું પાડશે: [જિગતાને સૌ નમે.] અમેરિકન પ્રમુખપદની ચૂંટણીમાં રૂઝવેટ ત્રીજવાર મેળવેલો વિજય: [ધન્ય લોકશાસનવાદને.] અમેરિકા વિમાનો માટે પચાશ કરોડ પાઉંડ ને નવાં નૌકામથકો પાછળ એક કરોડ પાઉંડ ખર્ચશે: [અભિનવ સંસ્કૃતિનાં આશિષ-કુસુમો.] અમેરિકામાં, છ મહિના પૂર્વે જ, ૬૦ લાખ ડોલરના ખર્ચે બંધાયેલો, જગતનો ત્રીજા નંબરનો ટોપોમાં પૂલ વાવાઝોડાથી તૂટી પડ્યો છે. સંખ્યાબંધ લશ્કરી કારખાનાંઓમાં અત્યાનંદ ધડાકા થયા છે; ને યુદ્ધખાતાની ઈમારતને પણ આગ લાગી છે. ઉત્તર આયર્લેન્ડના મહામંત્રી, ને મિસરના મહામંત્રી ને સરક્ષકમંત્રીનાં અકસ્માત અવસાન. સ્થિતિના માજી મહામંત્રી ચેન્નરલેઈનનું અવસાન. રૂમાનિયા ને બુલોમાં ધરતીકંપ. રૂમાનિયામાં પથરાયેલી ભયંકર અંધાધૂંધી: માજી મંત્રીઓ ને સેંકડો રાજકેદીઓ ગોળીથી ઠાર થાય છે; સ્થિતિશરો પર જીવન ગુજરે છે; તખ્તહીન રાજા પણ ભાગી જતાર છે. અમેરિકા સ્થિતિને સંખ્યાબંધ ડિસ્ટ્રોયરો આપીને મદદ કરે છે. ૨૭ કરોડ પાઉંડના નવા વર્ષના બજેટમાંથી ૧૮૬૦ લાખ પાઉંડ યુદ્ધ પાછળ ખર્ચવાની ઓસ્ટ્રેલિયાની તૈયારી: [એનું નામ રાજભક્તિ.] ઓસ્ટ્રેલિયન જળવિસ્તારમાં જર્મનીએ પાથરેલી સુરંગો. મેક્સીકોમાં બળવો જગવવાની ને અમેરિકામાં આર્થિક જળ પાથરવાની જર્મન યોજના ખુલ્લી પડી ગઈ છે. રશિયન મહામંત્રી મોલોટોવ જર્મનીની મુલાકાતે. હંગરી, સ્લોવેકિયા ને રૂમાનિયા ત્રિપક્ષી લશ્કરી કરારમાં ભળે છે. જર્મની અને ફ્રાંસની વીચી સરકાર વચ્ચે કરાર થાય છે. તાંજૂર-મોરોક્કોમાંની સ્પેનીશ લશ્કરી ટુકડીઓનો સેનાપતિ આંતર-રાષ્ટ્રિય સરકારને વીખેરી નાંખી શાસન પોતાના કાબૂમાં લે છે. સોવિયેટ સમક્ષની સ્થિતિશ દરખાસ્તો અંતુષ્ટ રહી છે. સોવિયેટ અને અમેરિકા વચ્ચે સુધરતો સંબંધ. જર્મનીની ક્ષીમેન અને સ્થિતિની જર્વીસ બે વગેરે કુઝરો મહાસાગરને તળિયે પહોંચે છે. ના. શહેનશાહ, ચર્ચીલ, હીટલર, મુસોલિની, તુર્કસ્તાનના પ્રમુખ ને ઇજીપ્તપતિનાં સ્વ સ્વ પક્ષને પ્રેરક ભાષણો. ગ્રીસપરનું ઇટલીનું આક્રમણ, સ્થિતિને ગ્રીસને કરેલી તાત્કાલિક મદદથી, નિષ્ફળ ગયું છે; ને ગ્રીક સૈન્ય ઇટાલિયન મથક ફ્રાસ્કાનો કબજે લઈ આગળ ધપી રહ્યું છે.

BARODA STATE CONTRACTOR—

Modern Photo Zinco

BLOCK MAKERS

Raopura, Baroda.

દરેક સ્થળે સારા લાભવળવાળા એજન્ટો અને સ્પેશિયલ એજન્ટો જોઈએ છે.

જનતાની સેવા એ અમારું ધ્યેય છે. • સ્ત્રીઓના વીમાની અજોડ વિશિષ્ટતા

—: સુવાવડ પ્રસંગે રોકડ મદદ આપવાનું ધોરણ :—

સ્વદેશી અને
સદ્ગત

લાં ગ-લા ઈ ફ

વિમા કંપની
લી૦

કંપની પોતાની મુખ્ય કચેરી માટે ભવ્ય ઈમારત ખાંધે છે : : લક્ષ્મી રોડ, બુધવાર. પુના, ર
ખારીવાવ, રાવપુરા, મેસર્સ શેવડે એન્ડ કો. ચાર રસ્તા, ખાડીઆ,
વડોદરા. અમદાવાદ.

ચીફ એજન્ટસ:—ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ.

જોઈએ છે—

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’, ‘Ancient India’ અને ‘સુવાસ’નો ફેલાવો વધારવાને પ્રચારકો:
જેઓ પોતાના પ્રદેશમાં રહીને કે મુસાફરીમાં તે કામ કરી શકે; અથવા કમીક્ષન અને પગારના
ધોરણે ચાલુ કેન્વાસર તરીકે રોકાઈ શકે. શરતો અને લાયકાત સાથે નીચેના શરનામે તરત
જણાવો—

શશિકાન્ત એન્ડ કું.—રાવપુરા; વડોદરા.

ખાળક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ	ખાળક માસિક ખાળકો માટે જ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને સીધી
તં	ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં અક્ષરજ્ઞાનની
ત્ર	શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ મળી રહેશે.
રીતે	છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા એ
૧૮	તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં ખાળક અવશ્ય હોયું જોઈએ,
વરસથી	કેમકે નિર્દોષ ખાલુડાં ખાળક વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
પ્રગટ	નવા વરસથી ઘણા ફેરફાર થયો છે.
થાય	
છે	

‘ખાળક’ કાર્યાલય, રાવપુરા-વડોદરા

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી બાબી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્રો (કોસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણાંનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફેઈ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ “જરા ચાહ મૂકળે”	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંથણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્ર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમઠ	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્રો	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સંહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૨માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. નર જૂઠું.
લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત